

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ЗАОЧНА ФОРМА НАВЧАННЯ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач кафедри
_____ Лихова С.Я.
«___» _____ 2020 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «МАГІСТР»
ЗА ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЮ ПРОГРАМОЮ
«Правоохоронна діяльність»

Тема: «Відшкодування майнової шкоди особі в кримінальному судочинстві України завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням»

Виконавець: студентка 2 курсу, групи ПР-201Мз Березовська Катерина Андріївна

Керівник: к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу
Літвінова Ірина Феофанівна

Київ–2020

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юридичний факультет

Кафедра кримінального права і процесу

Освітньо-професійної програми «Правоохоронна діяльність»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

Лихова С.Я.

«___» _____ 2020 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Березовської Катерини Андріївни

1. Тема роботи «Відшкодування майнової шкоди особі в кримінальному судочинстві України завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням», затверджена наказом ректора від 24 вересня 2020 р. № 1771/ст.

2. Термін виконання та захисту роботи: з 05 жовтня 2020 р. по 13 грудня 2020 р.; з 21 грудня по 27 грудня 2020 року.

3. Вихідні дані роботи: монографічна наукова література, нормативно-правові акти, нормативно-правові акти міжнародного характеру, узагальнення судової практики.

4. Зміст пояснювальної записки: аналітичний огляд юридичних джерел з тематики кваліфікаційної роботи. Порядок відшкодування майнової шкоди особі завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням та на основі отриманої інформації зроблено обґрунтовані пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення законодавства, що мають елементи новизни.

5. Календарний план-графік

№ пор	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1	Вибрати тему кваліфікаційної роботи	до 01.10.2020	виконано
2	Затвердити тему і план роботи у наукового керівника	до 05.10.2020	виконано
3	Визначити статистичну, інформаційну базу дослідження скласти бібліографію	до 26.10.2020	виконано
4	Оформити і обговорити з науковим керівником перший розділ роботи	до 30.10.2020	виконано
5	Оформити і обговорити з науковим керівником другий розділ роботи	до 11.11.2020	виконано
6	Оформити і обговорити з науковим керівником третій розділ роботи	до 20.11.2020	виконано
7	Доопрацювати роботу, оформити її кінцевий варіант	до 29.11.2020	виконано
8	Отримати відгук керівника та рецензії	до 05.12.2020	виконано
9	Підготувати доповідь на захист	до 10.12.2020	виконано

6. Консультанти з окремих розділів

Розділ	Консультант (посада, П.І.Б.)	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Консультанти з окремих розділів не залучались			

7. Дата видачі завдання: 05.10.2020 р.

Керівник кваліфікаційної роботи

к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу
Літвінова Ірина Феофанівна

(підпис)

Завдання прийняв до виконання _____ Березовська Катерина Андріївна

(підпис)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Відшкодування майнової шкоди особі в кримінальному судочинстві України завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням»: 95 сторінок, 107 використаних джерел.

ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ, КРИМІНАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО, НЕЗАКОННЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ, НЕОБґРУНТОВАНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини по відшкодуванню шкоди особі, завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права та їх цивільно-правове регулювання.

Метою дослідження є визначення правової природи відносин по відшкодуванню шкоди, завданої особі незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права.

Для реалізації завдань комплексного підходу щодо вирішення проблем, пов'язаних з відшкодуванням майнової шкоди особі в кримінальному судочинстві України завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням, у роботі були використані наступні методи пізнання соціально-правових явищ і процесів: діалектичний, формально-логічний, порівняльно-правовий, системно-структурний, аналізу.

В кваліфікаційній роботі з'ясовано підстави і умови виникнення права невинуватої особи на відшкодування майнової шкоди, порядок відшкодування майнової шкоди особі завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням та на основі отриманої інформації зроблено обґрунтовані пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення законодавства, що мають елементи новизни.

Матеріали кваліфікаційної роботи рекомендується використовувати у навчальному процесі та підготовці проектів нормативно-правових актів.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ ОСОБИ ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМ АБО НЕОБҐРУНТОВАНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПЕРЕСЛІДУВАННЯМ ЯК ІНСТИТУТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА	
1.1 Становлення інституту відшкодування майнової шкоди невинуватій особі у кримінальному судочинстві України.....	10
1.2 Поняття майнової шкоди завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням особи та характеристика її окремих видів.....	22
1.3 Держава як суб'єкт відповідальності за незаконне чи необґрунтоване кримінальне переслідування осіб.....	33
РОЗДІЛ 2 МЕХАНІЗМ ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ ОСОБИ ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМ АБО НЕОБґРУНТОВАНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПЕРЕСЛІДУВАННЯМ	
2.1 Підстави і умови виникнення права невинуватої особи на відшкодування майнової шкоди.....	43
2.2 Порядок відшкодування майнової шкоди особі завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням.....	61
2.3 Шляхи вдосконалення захисту прав і законних інтересів невинуватої особи у кримінальному судочинстві України.....	76
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84

ВСТУП

Актуальність теми. Конституція України, закріплюючи за громадянами України широку систему прав і свобод, передбачає одночасно дієві способи їх забезпечення. У період будівництва правової держави та формування громадянського суспільства на перший план висувається проблема досягнення такого становища, коли права, свободи та законні інтереси людини і громадянина захищені найбільш повно. Адже реалізація прав та інтересів особи залежить, насамперед, від рівня їх забезпеченості, тобто створення таких умов і засобів, за яких сама можливість порушення прав була б зведена до мінімуму, а у разі, коли таке порушення допущено, можна було б швидко і в повному обсязі ліквідувати його наслідки.

Основним гарантом закріплених за громадянами правових можливостей виступає держава Україна, яка вимагає неухильного дотримання законності, насамперед, від службових і посадових осіб державних установ та організацій. Ось чому глибоке вивчення зазначених норм права, виявлення основних тенденцій їх розвитку, розробка рекомендацій, спрямованих на удосконалення діючого законодавства і практики його застосування, виступають як важливе й актуальне завдання науки цивільного права. Актуальність цієї проблематики обумовлена також новизною нормативного матеріалу, складністю суспільних відносин, що виникають при відновленні майнового стану потерпілого, особливою правовою і політичною значимістю питань захисту інтересів громадян.

Теоретичною основою дослідження стали праці вчених-правознавців: М.М.Агаркова, С.С.Алексєєва, Б.Т.Безлепкіна, І.А.Бірюкова, Г.М.Белякової, Д.В.Бобрової, О.В.Дзери, Т.Н.Добровольської, А.М.Ерделєвського, Г.В.Єрмоєнко, Т.І.Ларіонової, Ю.М.Козлова, О.О.Красавчикова, В.В.Лазарєва, М.С.Малеїна, В.Ф.Маслова, Г.К.Матвєєва, Ю.Г.Матвєєва, Н.І. Мірошникової,

І.С. Ніжинської, В.Т.Нора, О. А. Підпригори, Л.А.Прокудіної, І.Б.Протаса, А.М.Савицької, В.Т.Смирнова, А.О.Собчака, Р.О.Стефанчука, В.О.Тархова, Р.О.Халфіної, Є.О.Харитонова, Я.М.Шевченко, С.І.Шимон та ін.

Більшість робіт зазначених вище авторів були присвячені дослідженню загальних питань цивільного та кримінально-правового регулювання відносин по відшкодуванню шкоди. Питання про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду досліджувались на дисертаційному рівні (зокрема, дисертація І.С. Ніжинської 2003 року) та питання відшкодування шкоди особі завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права.

Однак нині залишається дискусійною значна кількість теоретичних та практичних питань правового інституту відшкодування шкоди (зокрема О.В. Дзери) та питання відшкодування шкоди особі завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права.

Наведені обставини не лише обумовлюють вибір даної теми кваліфікаційної роботи, але й свідчать про її актуальність як для виконання безпосереднього дослідження в даній сфері, так і для удосконалення цивільно-правового інституту відшкодування.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є визначення правової природи відносин по відшкодуванню шкоди, завданої особі незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права, а також обґрунтування ряду висновків і практичних рекомендацій, спрямованих на подальше удосконалення цивільного законодавства і практики його застосування.

Для досягнення цієї мети ставились такі завдання:

- розглянути історичну ретроспективу становлення і розвитку інституту відшкодування, визначити його поняття, зміст і правові основи, зокрема у процесуально-кримінальному праві;

- встановити критерії відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових і посадових осіб правоохоронних і судових органів;

- проаналізувати юридичну природу питання відшкодування шкоди особі завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права та виділити його характерні ознаки;

- виділити особливості відносин по відшкодуванню шкоди, завданої незаконними діями службових і посадових осіб дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду;

- з'ясувати особливості правовідносин по відшкодуванню шкоди;

- надати рекомендації стосовно вдосконалення чинного законодавства, окреслити перспективи та основні напрями його розвитку.

Об'єкт дослідження - суспільні відносини по відшкодуванню шкоди особі, завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права та їх цивільно-правове регулювання.

Предмет дослідження складає система правових норм, що регулюють відносини щодо відшкодування шкоди особі, завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права.

Методи дослідження. Діалектичний метод пізнання соціальних процесів дозволив виявити особливості правовідносин по відшкодуванню шкоди, особі завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права. Дослідження питань, зазначених в кваліфікаційній роботі, провадилось з урахуванням їх історичного розвитку, що свідчить про використання історичного методу дослідження.

Вивчення нормативно-правових актів, що регулюють відносини щодо відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, питання відшкодування шкоди особі, завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням як інститут кримінально-процесуального права, їх правовий аналіз з урахуванням практики застосування стали основним методом дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

- у навчальному процесі – як матеріали для підготовки відповідних навчальних матеріалів з даної теми;
- у науково-дослідній роботі – для подальших наукових досліджень у сфері удосконалення механізмів реалізації права засуджених на правову допомогу.

Структура кваліфікаційної роботи обумовлена метою і завданнями дослідження. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 95 сторінок, список використаних джерел - 113 найменувань.

РОЗДІЛ І

ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ ОСОБИ ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМ АБО НЕОБГРУНТОВАНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПЕРЕСЛІДУВАННЯМ ЯК ІНСТИТУТ КРИМІНАЛЬНО- ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

1.1 Становлення інституту відшкодування майнової шкоди невинуватій особі у кримінальному судочинстві України

Дослідження юридичної природи відшкодування шкоди, неможливе без звернення до історичних витоків та процесу розвитку цього правового інституту.

Ідея відповідальності за несправедливі утиски прав особистості в кримінальному процесі, існує з давніх часів. Слід відзначити, що ідея відшкодування шкоди, тісно пов'язана з теорією природних і невід'ємних прав людини прав людини, тому зачатки відносин щодо відшкодування шкоди, завданої державою проявились ще у Стародавній Греції і були розвинуті згодом філософами та юристами Стародавнього Риму. Проте не можна стверджувати, що ще в римському приватному праві існував інститут відповідальності за шкоду, завдану незаконним переслідуванням, оскільки ідея взаємовідповідальності особи і держави не знаходила свого нормативного закріплення в ті часи.

На законодавчому рівні ця ідея почала реалізовуватися набагато пізніше - лише в XIX ст. Однак цьому передували низка подій і прийняття нормативних актів, якими було стверджено основні права людини, що стало основою законодавчого закріплення відповідальності держави за шкоду, заподіяну громадянину внаслідок правоохоронної діяльності. Тому слід коротко охарактеризувати найважливіші такі історико-правові джерела.

Велика Хартія вольностей, що була прийнята у 1215 р. в Англії вважається першим правовим документом, в якій закріплювалися такі важливі принципи, як

співрозмірність діяння та покарання за нього, визнання винним лише за рішенням суду, неухильне додержання посадовими особами законів. Проте в цьому документі не має навіть натяку на можливість відшкодування шкоди. Не зважаючи на це Хартію вольностей можна вважати однією з основ виникнення інституту відповідальності за шкоду, завдану службовими особами правоохоронних і судових органів, адже в ній закріплювалися основи правосуддя.

Також не можна забувати і інші нормативні акти, які закріпили права та свободи людини. Так, під впливом ідей Просвітництва все більшої сили набирали ідеї свободи, суспільного договору, природних прав людини, поділу влади та багато інших, які були конкретизовані в Декларації незалежності США 1776 р. та Конституції США. [6, с. 252]

Але пунктом, який став поворотним в історії людства у його боротьбі за утвердження прав людини, безумовно, стала Велика французька революція, завдяки якій був створений документ історичної ваги - Декларацію прав людини та громадянина 1789 р., що вперше в історії людства на законодавчому рівні закріпила принцип формальної рівності всіх громадян перед законом.

Говорячи про генезис прав і свобод людини в Україні, їх повний обсяг, рівень забезпеченості і захищеності державою, доречно зазначити, що саме на українських землях був створений блискучий зразок античної демократії - присяга громадянина міста-держави Херсонесу. Закон руський, який фактично був заснований на давньому звичаєвому праві, створив певні правові гарантії, які закріплювали поступову відмову від варварських принципів кривавої помсти, обмежував свавілля і значною мірою врегулював повсякденний побут населення Київської Русі. "Руська правда" (1036-1037 рр.) це перший писаний кодифікаційний акт Київської Русі, що становила правову основу руського феодального права. Саме цим актом, зокрема, закріплювалася відсутність смертної кари, не передбачалися мученицькі покарання або катування під час допиту.

Проголошувалися недопустимість арешту беззаконних підстав і покарання без суду, право на адвокатську допомогу [22, с. 52].

Певний розвиток ідея відшкодування шкоди знайшла і в Російській імперії, складовою частиною якої на той час була Україна. Російське дореволюційне законодавство виходило з того, що посадові особи повинні були нести особисту відповідальність за шкоду, завдану їхніми службовими діями. Держава (казна) не брала на себе такої відповідальності.

Необхідно звернути увагу й на те, що в історії права України, незважаючи на те, що вона знаходилась в складі Російської імперії, був період, коли виникали умови для створення законодавства, яке б враховувало її національні особливості. Прикладом цього можна зазначити кодекс Українського права - „Права, за якими судиться малоросійський народ”, який став результатом майже 15-річної напруженої праці кращих правників Гетьманщини і акумулював у собі випробувані життям здобутки вітчизняної правової думки[14, с. 87].

Якщо проаналізувати історичні пам'ятки права, можна дійти висновку про те, що ідея відповідальності судово-правоохоронних органів за незаконне притягнення до відповідальності до XIX-XX ст.ст. розчинялася в цивільно-правових інститутах відповідальності за майнову шкоду взагалі і виражалася в законодавчих нормах про особисту матеріальну відповідальність обвинувачів, з чіткої ініціативи і з безпідставного обвинувачення яких було почато несправедливе кримінальне переслідування особи, а також про відповідальність посадових осіб, що здійснювали кримінальне судочинство, що закінчилося неправомірним вироком. В теорії у цьому плані прийнято розрізняти англійську систему відповідальності, що характеризується широкими межами, коли міру такої відповідальності суд міг покласти на обвинувача (прокурора) чи на поліцейського чиновника незалежно від форми їхньої провини, і континентальну, що має більш тісні межі (умова умислу при кримінальному переслідуванні тощо) [100, с. 217] .

Але з часом юристи стали розуміти, що інститут відшкодування майнової шкоди, заподіяної в зв'язку з кримінальною справою, не можна втиснути в рамки особистої цивільно-правової майнової відповідальності за заподіяну шкоду, адже він має іншу юридичну природу. Роздуми над цією проблемою призвели до зародження ідеї "державної винагороди" осіб, які несправедливо потерпіли від кримінального переслідування[12, с. 59].

В радянській науковій літературі період дожовтневого розвитку інституту відповідальності судово-правоохоронних органів майже не розглядався, однак досить детально досліджено його історичний шлях за радянських часів. Найпершим нормативним актом з даного питання стала постанова IX Всеросійського з'їзду Рад, що відбувся в 1921 р., в якій вказувалося: "Сувору відповідальність органів і агентів влади і громадян за порушення створених радянською владою законів і порядку, що захищається нею, повинна йти поруч з посиленням гарантій особистості і майна громадян" [22, с.97].

Під час обговорення першого Цивільного кодексу комісія ВЦВК висловилася проти внесеної пропозиції щодо встановлення юридичної відповідальності установи за шкоду, що була б завдана посадовими особами, які б вчинили неправильні службові дії на загальних підставах. [22, с.119]. Але, вже в період дії Цивільного кодексу УРСР 1922 р. з'явилися норми права, що передбачали відновлення майнового положення громадянина, який був незаконно притягнутий до кримінальної відповідальності або засуджений.

Перші конкретні норми інституту відновлення майнового стану особи, що постраждала в зв'язку з несправедливим притягненням до кримінальної відповідальності, у радянському законодавстві з'являються 21 травня 1925 р., коли Народний Комісаріат Праці РСФРР видав роз'яснення, одне з положень якого містило правило, що при виправдувальному вироку чи припиненні справи щодо осіб, які знаходилися під арештом чи відсторонені від роботи за постановою судово-слідчої влади за обвинуваченням у кримінально - караному діянні,

безпосередньо пов'язаному з їхньою роботою, роботодавець зобов'язаний сплатити винагороду, але не більш ніж за два місяці з моменту арешту чи відсторонення. [42, с.197].

Слідом за цим роз'ясненням друком вийшли перші публікації, присвячені даному питанню. Згодом положення про виплату двомісячної зарплати особам, що необґрунтовано притягувалися до кримінальної відповідальності, було закріплено в одній з постанов Ради Міністрів СРСР; воно відтворювалося в постанові Пленуму Верховного Суду СРСР і в опублікованих рішеннях Верховного Суду РСФРР у конкретних справах. Однак, деякі автори висловлювали думку про те, що начебто по радянському трудовому законодавству реабілітовані мають право на одержання тримісячної заробітної плати за вимушений прогул, пов'язаний із притягненням до кримінальної відповідальності. Але ця думка, як вказує Б.Т. Безлепкін, є помилковою, оскільки за ст. 92 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю говорилося про виплату тримісячної зарплати особі, незаконно звільненій з роботи і відновленій на колишній роботі [12, С. 66]. Ці випадки не мають нічого спільного з тими, коли особа відривається від роботи і звільняється в зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності. Звільнення на підставі судового вироку, що вступив у силу, не можна розглядати як незаконне, навіть якщо згодом з'ясувалося, що вирок неправомірний і особа невинна. Для адміністрації підприємства, чи установи керівника організації цей вирок має обов'язкову силу, і вони не відповідають за його законність і обґрунтованість. Отже, положення ст. 92 Основ законодавства про працю на випадок звільнення в зв'язку з необґрунтованим притягненням до кримінальної відповідальності не поширювалося.

5 грудня 1936 р. був виданий спільний Циркуляр № 109 Наркомату юстиції, Наркомату внутрішніх справ і Прокуратури СРСР, яким встановлювалося правило про повернення сум, утриманих із заробітку засудженого до виправних робіт без позбавлення волі, у випадку його реабілітації - припинення кримінальної справи

через відсутність складу чи злочину за недостатністю доказів. Про повернення сум, утриманих з засудженого до виправних робіт, якщо вирок відмінений і справа припинена після часткового чи повного відбуття покарання, йшлося в постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 22 грудня 1964 р. "Про деякі процесуальні питання, що виникли в судовій практиці при виконанні вироків" (п. 3 "м") [99, с.432].

З прийняттям Виправно-трудового кодексу УРСР 1970 р. розглянуте правило було закріплено в законі. У ч. 5 ст. 95 цього Кодексу передбачено, що у випадку скасування вироку з припиненням справи суми, утримані з заробітку засудженого до виправних робіт без позбавлення волі, повертаються йому цілком. Це правило згадувалося й у підзаконних актах, зокрема, в Інструкції про порядок виконання кримінального покарання у вигляді виправних робіт без позбавлення волі, затвердженої наказом Міністра внутрішніх справ СРСР № 120 від 6 травня 1976р. [42, с.342].

29 вересня 1953 р. шляхом дані обов'язкового для судів роз'яснення Пленум Верховного Суду СРСР своєю постановою "Про судову практику по застосуванню конфіскації майна" закріпив порядок повернення конфіскованого майна особі, до якої конфіскація була застосована неправомірно. У п. 12 даної постанови Пленуму вказувалося: "... у випадку виключення вищестоящим судом конфіскації з вироку суд, який виніс вирок, зобов'язаний незалежно від прохання засудженого після одержання ухвали вищестоящего суду направити копію ухвали фінансовому органу, у розпорядження якого надійшло конфісковане майно, щодо виконання - повернення майна чи відшкодування його вартості".

Це положення згодом було відтворено в Інструкції Міністерства фінансів СРСР № 35 від 30 січня 1956 р. і в Інструкції Міністерства фінансів СРСР № 92 від 20 березня 1965 р. "Про порядок реалізації конфіскованого і безхазяйного майна і майна, що перейшло за правом спадкування до держави"[42, с.97].

Новий крок на шляху формування інституту відшкодування шкоди, завданої судово-правоохоронними органами, був зроблений у 1961 р. із прийняттям Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, у ч. 2 ст. 89 яких передбачалося, що за шкоду, заподіяну неправомірними службовими діями посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду, відповідні органи держави несуть майнову відповідальність у випадках і межах, спеціально-передбачених законом. [25, с.78].

Також важливою подією в генезі наукової ідеї і правового інституту відшкодування майнової шкоди, завданої розслідуванням кримінальної справи, стало прийняття Конституції СРСР 1977 р. Згідно ч. 3 ст. 58 Конституції, громадяни СРСР мали право на відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної незаконними діями державних і суспільних організацій, посадових осіб при виконанні службових обов'язків ними. За змістом названої конституційної норми громадяни СРСР набували права на відшкодування шкоди, заподіяної в тому числі й у сфері кримінального і адміністративного процесу. Порядок такого відшкодування мав бути закріплений у спеціальному законі.

Однак протягом двадцяти років дії Основ цивільного законодавства СРСР та радянських республік 1961 року та протягом 4 років дії Конституції СРСР спеціального закону прийнято не було, хоч на необхідність його видання неодноразово зверталася увага в науковій літературі. У зв'язку з цим питання про те, як варто відшкодовувати громадянину завдану шкоду, стало у теорії одним із найбільш спірних, а на практиці - надзвичайно важким.

Однак вказане конституційне положення і норма Основ цивільного законодавства довгий час не могли бути застосовані в СРСР внаслідок відсутності спеціального закону. Недосконалість радянського законодавства щодо відшкодування шкоди, заподіяної судово-правоохоронними органами, обумовили те, що не лише люди, які не мають юридичної освіти, але й частина радянській юристів не знали, що в радянському праві передбачалося відшкодування майнової

шкоди, заподіяної в зв'язку з кримінальною справою. Так, у результаті опитування, проведеного О.Л. Сергєєвим в 1969 р., з 272 слідчих, яким було поставлене питання про підстави, порядок і межі відшкодування майнової шкоди, заподіяної необґрунтованими затриманням й арештом у виді запобіжного заходу, 209 чоловік (тобто 77%) не змогли дати правильної відповіді[100, с.7].

З метою подальшого посилення прав і законних інтересів громадян та приведення цивільного законодавства у відповідність з Конституцією СРСР, Президія Верховної Ради СРСР травня року прийняла Указ "Про відшкодування збитків, завданих громадянину незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків"[99, с.472].

Неважко помітити, що назва Указу відтворює текст ч. 3 ст. 58 Конституції. З цього можна було б зробити висновок, що Указ стосувався всіх можливих випадків шкоди, завданої громадянам незаконними діями державних і суспільних організацій, а також посадових осіб. Однак насправді ст. 1 Указу виводить за сферу його застосування відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями в області адміністративного управління, тобто всі те, що регулюється ч. 1 ст. 89 Основ цивільного законодавства, відсилаючи в цих випадках до загальних підстав відшкодування, викладених у ст. 88 Основ. Указ передбачав відшкодування шкоди тільки в спеціальних, точно зазначених випадках (ст. 2). Вказаним Указом затверджувалося Положення, яке визначало порядок відшкодування заподіяної шкоди незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, кадрів органів прокуратури і судна.

Таким чином, конструкція Указу від 18 травня 1981 р. за висловом В.М. Савицького "підтягла до конституційного рівня весь багатогранний правовий інститут відшкодування шкоди, заподіюваної громадянам посадовими особами, що має величезне політичне значення з погляду на статус особистості в державі, посилення охорони її прав, і одночасно усунула явну прогалину у нормативному

регулюванні, викликану відсутністю закону, про якого згадується в ч. 2 ст. 89 Основ цивільного законодавства"[98, с.12].

Істотними моментами змісту вищевказаного Указу Президії Верховної Ради СРСР та деталізуючого його Положення про порядок відшкодування шкоди є наявність точного і вичерпного переліку процесуальних актів, що реабілітують громадян, і випадків відшкодування їм шкоди; необхідність відшкодування не тільки майнової, але й іншої шкоди; обов'язок відповідних установ і організацій вжити заходів щодо відновлення трудових, пенсійних, житлових і інших прав реабілітованих; необхідність компенсації моральної шкоди, заподіяної невинному розголосом відомостей про його засудження, арешт і т.п.; надання права на майнову і моральну компенсацію не тільки самому потерпілому, але й у випадку його смерті його родичам.

Якщо уважно придивитися на історичний аспект питання, щодо відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб органів дізнання, досудового слідства, кадрів прокуратури і судів, зокрема, не можна не пригадати часи репресій, коли працівники судових і правоохоронних органів були знаряддям політичного свавілля та здійснювали свою діяльність, порушуючи права громадянина людини, захист яких вони повинні були забезпечувати.

До організаційних передумов сталінських репресій 1928-1933, 1937- 1938, 1941-1945, 1948-1952 рр. належить утворення нещадного механізму судових і позасудових репресій. На жаль, органам внутрішніх справ і органам державної безпеки, "двійкам", "трійкам", сумно звісному ГУЛАГу відводилася головна роль.

Так, Президією ЦВК СРСР на засіданні 1 грудня 1934 р. було прийнято постанову, якою пропонувалося: по-перше, слідчим органам - вести справи обвинувачених у підготовці чи здійсненні терористичних актів прискорено; по друге, органам Наркому внутрішніх справ приводити до виконання вироків з вищою мірою покарання стосовно злочинців згаданих вище категорій негайно за висновками судових органів[99, с.482].

На наступний день газети опублікували ще більш лаконічний за формою документ. У ньому зазначалося: "Внести такі зміни до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік із розслідування і розгляду справ про терористичні організації та терористичні акти проти працівників Радянської влади: 1) слідство по цих справах закінчувати в строк не більш як 10 днів; 2) обвинувальний висновок вручати обвинуваченим за одну добу до розгляду справи в суді; 3) справи слухати без участі сторін; 4) касаційного оскарження вироків, як і подання клопотань про помилування, не допускати; 5) вирок до вищої міри покарання приводити до виконання відразу після винесення вироку"[99, с.272].

Було скасовано умовно-дострокове звільнення з таборів з 1939 року, що зробило становище незаконно репресованих абсолютно безвихідним. Амністія майже не застосовувалася. У грудні 1940 р. розширилася судова відповідальність із застосуванням заходів кримінального покарання неповнолітніх, починаючи з 12-річного віку.

Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР особливості внутрішнього устрою УРСР визначались Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про воєнний стан", прийнятим 22 червня 1941 р. У місцевостях, де було оголошено такий режим (він охопив всю територію України), функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення повного громадського порядку державної безпеки переходили до військових рад фронтів, армій, військових округів, а там, де не були створені військові ради, - до військового командування військових з'єднань. Місцеві органи державної влади України, республіканські, громадські установи організації та підприємства сприяли військовому командуванню. Непідкорення розпорядженням і наказам військової влади як і кримінальні злочини, каралися за законами воєнного часу. Щодо судової системи республіки, то її організація і функціонування головним чином визначались загальносоюзним Положенням про військові трибунали у місцевостях, проголошених у воєнному стані.

У тилу ворога у партизанських з'єднаннях і загонах створювалися спеціальні партизанські суди, рішення яких іноді затверджували загальні збори партизанів, частіше - їхні командири. Проте в більшості випадків питання покарання винних вирішувало командування загону чи з'єднання, тобто в позасудовому порядку.

Порядок розгляду справ був максимально спрощений. Санкції прокурора на притягнення до кримінальної відповідальності по певних категоріях справ не вимагалось. Значно розширилася компетенція слідчих і органів дізнання в армії.

Якщо репресивні заходи під час війни ще можна пояснити воєнним станом, то здійснення їх у мирний час пояснити неможливо. Ще до Великої Вітчизняної війни у СРСР була створена репресивна система, в якій правоохоронні органи перетворилися в каральні, де обвинувачений повністю позбавлявся права на захист, а про відшкодування завданої шкоди не йшлося. Чинне законодавство навіть не припускало випадків вини працівників правоохоронних органів.

Практика ж свідчила про інше. Так, коли читаєш обвинувальний висновок по справі Ю.М. Коцюбинського, сина видатного українського письменника М.М. Коцюбинського, складається враження, що у НКВС у той період не знали вимог КПК, а прокурорський нагляд взагалі був відсутній. Звинувачений у контрреволюційній троцькістській діяльності, він був відправлений у заслання рішенням позасудового органу - Окремою нарадою при НКВС СРСР 17 травня 1935 р., але через рік. 27 травня 1936 р., був знову повторно ув'язнений у ВТТ строком на 5 років "за контрреволюційну троцькістську діяльність" постановою тієї самої Окремої наради при НКВС СРСР. По суті, за одні й ті самі діяння його було покарано в кримінальному порядку двічі - 17 травня 1935 р. і 27 травня 1936 р. На жаль, на цьому не закінчилися поневіряння Ю. М. Коцюбинського. 8 березня 1937 р. відбулося ще одне закрите судове засідання Військової колегії Верховного суду СРСР без виклику свідків і без участі обвинувачення і захисту в порядку постанови ЦВК Союзу РСР від 1 грудня 1934 р. Тривало воно всього 15 хвилин.

Ю.М. Коцюбинського було засуджено до вищої міри покарання - розстрілу. У той самий день вирок було виконано [88, с.136].

До фальсифікованих НКВС належить і справа по обвинуваченню колишнього заступника Голови Ради Народних Комісарів УРСР Н.М. Марчака, секретаря Київського обкому комсомолу Н.П. Федченка, видатного діяча українського національного театру Леся Курбаса, відомого українського сатирика Остапа Вишні. Усі вони, крім Остапа Вишні, були розстріляні, а згодом реабілітовані [25, с.77].

Отже, з викладеного видно, що вина органів дізнання і досудового слідства в масових репресіях величезна, а глибина морального падіння працівників цих органів, які сліпо чи заради кар'єри виконували "свій обов'язок, не піддається виміру» [27, с.132]. Для нас головним є не допустити повторення нашого трагічного минулого в майбутньому.

У демократичній правовій державі повинні бути закони, що забезпечують максимальне відшкодування шкоди, зведене до мінімуму несприятливих наслідків необґрунтованого притягнення громадян до кримінальної відповідальності. Ця гуманна ідея відновлення справедливості, правди та репутації громадянина, що постраждав від сваволі чи судової помилки, закладена в інституті реабілітації.

Поняття реабілітації стосується передусім невинно притягнутих до кримінальної відповідальності і засуджених. Тому припинення кримінальної справи за іншими підставами (перебіг строків давності, акта амністії, смерті обвинуваченого та ін.) не є правовою підставою реабілітації. Такі рішення не засвідчують невинності особи у скоєнні злочину.

Спеціальним актом, що регулює питання реабілітації на сьогодні, є Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", прийнятий 17 квітня 1991 р., зі змінами і доповненнями. У ньому закріплено принципові положення щодо відшкодування моральної та матеріальної шкоди невинно засудженим. Цим Законом наша держава немовби спокутує вину за чужі

протиправні дії службових осіб країни. Тільки за 9 місяців після прийняття цього Закону було переглянуто 37 752 кримінальні справи на 63 813 засуджених, Більшість з них (35 280) реабілітовано[73, с.41]. Ця робота проводиться і тепер.

1 грудня 1994 року було прийнято Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду", в якому знайшли своє відображення всі норми, що регулювали на час прийняття Закону відносини по відшкодуванню даного виду шкоди, про які вказувалося вище. [40]. Зміни, що відбулися в українському законодавстві з прийняттям цього Закону, проводились з урахуванням принципу наступництва. Вони не зменшували існуючих положень по відшкодуванню шкоди потерпілим громадянам, а розвивали цей інститут і деталізували процедуру його застосування на практиці.

Таким чином, у вказаному законі було відображено всі науково - теоретичні і практичні досягнення юриспруденції щодо відшкодування шкоди, заподіяної органами дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. В подальшому положення даного Закону змінювалися, але ці зміни носили суто технічний характер, не впливаючи на порядок відшкодування. На реалізацію положень Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" було прийнято низку підзаконних актів, які деталізували окремі питання відшкодування фізичній особі вказаної шкоди. Зокрема, слід назвати Положення про застосування Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду", затверджене наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Міністерства фінансів України від 4.03.1996р." [87].

1.2. Поняття майнової шкоди завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням особи та характеристика її окремих видів

Розглядаючи проблеми цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану незаконними діями судово-правоохоронних органів не можна обійти ті причини порушення законів, які ведуть до утворення підстав для вимоги про відшкодування. В літературі з цього приводу висловлювалися різні думки, однак радянські дослідження вже застаріли, а серед новітніх це питання розглядалося лише в роботах І.С. Ніжинської. [71,71,73.74 ,75, с.185].Вказаний автор з огляду на конкретні випадки правопорушень із практики ОВС України виділяє такі причини виникнення порушень законодавства з боку посадових осіб органів дізнання і досудового слідства в системі ОВС.

Ніжинська зазначає, що однією з причин виникнення цих відносин є те, що вона безпосередньо пов'язана із самим процесом розслідування злочинів як пізнавальним процесом. І для того, щоби правильно здійснити провадження, необхідно встановити саму подію злочину у повній і точній відповідності до кримінального закону, винність конкретної особи у здійсненні цього злочину і всі обставини, що визначають ступінь відповідальності даної особи за вчинене, або ж переконатися в зворотному, що злочин не був вчинений, притягнута до відповідальності особа не винна. [74, с.42].У процесі встановлення істини, завжди можливі моменти, коли за безліч причин, що не залежать іноді від посадових осіб органів дізнання і досудового слідства, наприклад, такі як обмова, дача помилкових показань, наявність обставин, що не могли бути відомі на початок розслідування, вони в такому разі можуть іти по хибному шляху, а саме притягують до кримінальної відповідальності невинних. Безумовно, зазвичай істина у справі встановлюється, що веде до реабілітації громадянина в кримінальному процесі і виникнення цивільної правових відносин щодо відшкодування заподіяної шкоди.

Так, за судовими рішеннями, що набрали законної сили у 2018 році, виправдано 140 осіб, стосовно 22,4 тис. осіб справи закрито[9].

Ще однією причиною досліджуваних відносин, яка виникає через невисокий рівень професіоналізму та недостатню кваліфікацію у деяких посадових осіб органів дізнання і досудового слідства, що, на жаль, призводить до юридичних помилок. Саме тому, в наслідок некваліфікованої оцінки фактичних обставин справи, незаконно проводиться кримінальне провадження, в результаті якого громадянину заподіюється моральна та майнова шкода.

При розслідуванні кримінальних проваджень вже не так часто, але й досі зустрічаються випадки фальсифікації доказів, застосування недозволених методів розслідування, зловживання службовим становищем, арешт з порушенням закону із метою домогтися притягнення громадянина до кримінальної відповідальності.

До незаконних дій у вигляді зловживання владою належить і таке зло, як відсутність у частини посадових осіб органів дізнання і досудового слідства в системі ОВС громадянської мужності протистояти місцевим і відомчим впливам, байдужість до долі людей. Піддаючись місцевому і відомчому впливу і користуючись наданою їм владою, вищезазначені посадові особи приймають рішення про залучення до кримінальної й адміністративної відповідальності, усувають з посади, тим самим завдають шкоду та збитки громадянам. Нерідко брак мужності визнати свою помилку, з метою "захисту честі мундира" та не дивлячись на відсутність достатніх підстав щодо притягнення до кримінальної відповідальності, слідчий чи прокурор виносять ухвалу про притягнення особи до кримінальної відповідальності, а потім припиняють провадження за nereабілітуючих підстав. Як наслідок, громадянина позбавляють можливості найбільш повно відшкодувати заподіяні йому збитки і реабілітувати себе. [49, с.82].

Важливо зазначити, що принцип презумпції невинуватості визначає правовий статус обвинувачуваного не лише у кримінальному процесі, а й у більшості інших

громадських відносин, бо ще до набрання вироком законної сили за обвинувачуванням, який перебуває під вартою, збережено право брати участь у виборах, право на користування житлом, його не можна відрахувати з навчального закладу або звільнити з роботи.

Крім перелічених можуть бути й інші причини виникнення правовідносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної громадянину неправомірними діями органів дізнання та досудового слідства (неузгодженість і нечіткість законодавства тощо). На наш погляд, вказані причини можна визначити не лише щодо ОВС України, а всієї судово- правоохоронної системи.

Також не можна оминути проблему юридичної природи відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, кадрів прокуратури і суду. Бо саме правильне встановлення характеру правовідносин щодо досліджуємого питання, й визначить законність застосування правової норми, обґрунтованість теоретичних висновків, пропозицій. Якщо, при юридичній кваліфікації правовідносин допущена помилка, це неминуче призведе на практиці до застосування закону, що регулює інші відносини, і неодмінно до порушення законності, а у науці до хибної теоретичної помилки.

З'ясувати правову природу відносин означає виявити істотні, загальні для даного роду відносин ознаки, за якими вони підпадають під дію норм цієї чи іншої галузі права. Взагалі цього недостатньо, тому що, при реалізації суб'єктивного цивільного права застосовують його норми, а не саму галузь права у цілому. Тому необхідно, виходячи із ознак загальних, виявляти особливості правовідносин, що досліджуються, як таких, що визначають подальшу диференціацію на конкретні види даного роду правовідносин[29, с.56].

До моменту прийняття Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" від 01.12.94 р. (далі - Закон України від 01.12.94 р. в редакції від 03.04.1998) [40]. вченими висловлювалася думка, що інститут

відшкодування майнової шкоди, заподіяної реабілітованому, має кримінально-процесуальну природу і норми права, що регламентують таке відшкодування, обов'язково повинні бути відображені в кримінально-процесуальному кодексі. Б.Т. Безлепкін вважав, що "правові норми про відшкодування майнового і морального збитків, заподіяних унаслідок кримінального переслідування особи, не винної у скоєнні злочину, мають кримінально-процесуальну природу" [12, С. 66]. Як основний доказ кримінально-процесуальної приналежності відносин щодо відшкодування майнового і морального збитків реабілітованому зазначений автор вважає ту обставину, що ці відносини є не тільки похідними, а й невіддільними від попередніх кримінально-процесуальних відносин, що складаються з приводу переслідування громадянина. Отже, в основу встановлення галузевої приналежності досліджуваних правовідносин покладено спосіб порушення суб'єктивних прав громадянина (як похідний від кримінально-процесуальних відносин) - незаконні дії службових осіб органів дізнання та досудового слідства, порушення ними кримінально - процесуальних норм.

Із наведеними міркуваннями не можна погодитися. Цивільно-правова природа розглянутих відносин визначається, головним чином, трьома обставинами-ознаками, що впливають з предмета і методу правового регулювання, а також з факту законодавчого закріплення зазначених відносин. Тобто правовідносини щодо відшкодування майнової шкоди реабілітованому характеризуються такими рисами: вони є майновими; виникають тільки з ініціативи самих громадян; знаходять закріплення в нормах цивільного законодавства.

Але для того, щоб охарактеризувати їх слід окреслити загальні критерії розмежування приватного і публічного права. З цього приводу в літературі висловлювалися різні думки, але в більшості випадків, і зокрема на думку І.А. Бірюкова, головним критерієм розмежування галузей права України на галузі

публічного і приватного права є предмет та метод правового регулювання. [13, с.32].

Окремі дослідники критерій поділу галузей права на галузі публічного і приватного права вбачали у змісті тих суспільних відносин, які регулюються ними. На їх погляд, майнові відносини регулюються галузями приватного права, а всі інші - галузями публічного права. В основу такого поділу покладено майновий критерій. Проте відомо, що майнові відносини регулюються і галузями публічного права.

Зверталась увага на те, що галузі права різняться за способами судового захисту. Так, юрист І.А. Покровський вважав, що публічне право охороняється за ініціативою влади в порядку кримінального чи адміністративного суду, а приватне - за ініціативою приватної особи і в порядку цивільного суду[86, с.253].. З таким твердженням можна погодитись, але й воно не дає відповіді по суті питання. Адже охорона та захист прав не є самоціллю. Цей процес залежить від наявності конкретних об'єктивних чи суб'єктивних прав, які поділяються на приватні чи публічні.

Якщо публічне право - це система юридичної централізації відносин, то цивільне на противагу цьому є системою юридичної децентралізації. Публічне право є системою субординації, а цивільне - системою координації. Якщо перше - це сфера влади і підпорядкування, то друге - сфера свободи і приватної ініціативи.

Якщо при регулюванні майнових та особистих суспільних відносин віддається перевага засобам публічного права, де первинними визнаються законодавчі норми, це неминуче призводить до підпорядкування волі однієї особи волі суспільства, що є рівнозначним підпорядкуванню волі держави. Відбувається закріпачення особи, зарегламентованість її поведінки. При цьому загальносуспільні чи державні інтереси є домінуючими. А право виступає знаряддям держави, засобом управління.

За умови, що в державі поряд з публічним розвивається приватне право, яке дає можливість громадянину самостійно створювати для себе права і обов'язки, є більше підстав стверджувати, що при цьому дістає розвиток принцип рівності, відповідно до якого слід ураховувати інтереси як окремого громадянина, так і суспільства в цілому. За таких умов громадянин має переваги не тільки при формуванні його прав і обов'язків, а й під час їх здійснення та захисту.

Тут слід мати на увазі й те, що, здійснюючи приватні права, громадянин інколи може зловживати ними, завдаючи при цьому шкоди іншим особам чи суспільству в цілому. З урахуванням цього держава повинна чітко визначити межі здійснення приватних прав їх носіями, щоб не допустити зловживань. У разі порушення чужих прав шляхом зловживання своїми до порушника необхідно застосовувати не тільки цивільно-правові санкції, а й покарання, передбачені галузями публічного права. Це пояснюється тим, що, зловживаючи своїми правами, порушник тим самим не тільки завдає шкоди іншим особам, а й порушує громадський порядок. Тому норми публічного права поряд з виконанням інших функцій повинні бути на сторожі приватних прав і слугувати їх захисту. [99, с.232].

Отже, можна погодитися з думкою, що галузі публічного права відрізняються від галузей приватного права за їх предметом і методом.

Для того щоб визначити галузеву приналежність відносин, регульованих Законом України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" від 01.12.94 р., необхідно виявити їхні основні характерні ознаки і по них установити їхню однорідність (однотипність) із вже врегульованими відносинами. [40]. Так, у п. 7 Положення про застосування Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" від 06.03.96 р. передбачено, які саме збитки підлягають відшкодуванню. Проаналізувавши вказаний перелік,

можна з'ясувати, що основним видом відшкодування є збитки, заподіяні потерпілому. Саме збитки підтверджують наявність майнових відносин.

Специфічними особливостями майнових відносин, урегульованих цивільним правом, є те, що: вони обумовлені товарно-грошовими зв'язками; їхні учасники завжди виступають володільцями відособленого майна (володіють майном на праві власності, оперативного управління чи повного господарського відання); об'єкти цих відносин завжди можна оцінити на гроші.

Якщо предмет цивільно-правового регулювання відповідає на запитання, які суспільні відносини регулюються цивільним правом, то метод цивільно-правового регулювання відповідає, яким чином відповідні суспільні відносини ним регулюються.

Цивільно-правовий метод, як відомо, характеризується передусім юридичною рівністю сторін, автономією волі та майновою самостійністю їх; диспозитивністю, а саме правом сторін самостійно визначати характер своїх відносин у межах діючого законодавства; вирішення спорів між учасниками цивільних правовідносин особливим способом; наявність майнової відповідальності сторін[79, с.67].

Зміст юридичної рівності полягає в тому, що кожна із сторін має свою компетенцію і не підпорядковується іншій. Фундаментом такої рівності суб'єктів цивільно-правових відносин є те, що вони самі, за своєю волею мають право розпорядження майном, яке знаходиться у їх власності, повному господарському віданні або оперативному управлінні.

Так само побудовані всі інші принципи цивільно-правового методу, з урахуванням принципу юридичної рівності. Зазначимо, що диспозитивність можлива тільки тоді, коли в основу договору закладено вільне волевиявлення сторін. Саме вона надає сторонам право визначити характер своїх взаємовідносин у межах, які встановлені законом, а також у відповідних випадках зазначати в угодах свої права і обов'язки. У диспозитивних правових нормах проявляються

диспозитивні начала, які надають можливість суб'єктам цивільного права у певних межах, за своєю волею, на свій розсуд врегулювати ті чи інші належні їм цивільні права і зобов'язання. [59, с.132].

Якщо виходити із засад рівності і незалежності сторін цивільних правовідносин, законом надано можливість вирішувати спори, що виникають або безпосередньо самим сторонам конкретних відносин на підставі взаємної домовленості або створеним спеціально для розгляду таких спорів відповідним державним органам чи третім особам. [91, с.43]. Вкрай важливим є те, що такий відповідний орган не повинен бути пов'язаним з жодним із учасників особистими, майновими або адміністративними відносинами, оскільки за наявності такого зв'язку буде порушено сам принцип рівності учасників .

Цікаво, що якщо порівняти всі зазначені особливості предмета і метода цивільного права, а вони мають універсальний характер, з майновими відносинами щодо відшкодування шкоди відповідно до Закону від 01.12.94 р., виявиться їхня повна тотожність[40]..

Продовжимо порівняльний аналіз, при цьому відзначимо такі безперечно цікаві моменти:

- громадяни, чиї права порушені незаконними діями службових осіб органів дізнання та досудового слідства, мають майнову відособленість і майнову самостійність;

- у майнових відносинах, які виникли на підставі Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" від 01.12.94 р. реабілітований громадянин уже не підпорядкований органам дізнання та досудового слідства, а виступає незалежною особою;

- самі майнові відносини щодо відшкодування шкоди виникають лише з ініціативи реабілітованого.

З усього викладеного випливає один висновок: відносини щодо відшкодування майнової шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями правоохоронних органів, мають цивільно-правову природу.

Водночас Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" і Положення про його застосування передбачають захист порушених не тільки майнових, а й особистих немайнових прав реабілітованого. Відповідно до ч. 1 п. 24 Положення "У разі постановлена виправдувального вироку, закриття кримінального провадження за відсутністю події злочину, відсутністю у діянні складу злочину або недоведеності участі особи у вчиненні злочину, а також у разі закриття провадження про адміністративне правопорушення, орган дізнання, слідчий, прокурор або суд зобов'язані згідно зі ст. 11 Закону роз'яснити особі порядок поновлення його порушених прав і відшкодування іншої шкоди, а також на його прохання в місячний термін письмово повідомити про своє рішення трудовий колектив або громадські організації за місцем проживання"[40].

Статтею 37 Закону України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" визначено, що в випадку, коли відомості про засудження або притягнення особи до кримінальної відповідальності, застосування до неї як запобіжного заходу взяття під варту чи накладення на нього адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт були опубліковані у пресі, то на вимогу цієї особи, а в разі смерті особи - на вимогу його родичів чи слідчого, прокурора або суду редакції повинні протягом одного місяця зробити повідомлення про рішення, що реабілітує особу. За своїм змістом ці спеціальні правові розпорядження спрямовані на відновлення доброго імені громадянина, на захист його честі та гідності, що прямо передбачено в Книзі другій ЦК України. Отже, ці відносини також є цивільно-правовими.

Норми про відшкодування збитків реабілітованому, які містяться в Законі України від 01.12.94 р. і в зазначеному вище Положенні, є матеріально-правовими за своїм характером, і, на нашу думку, приєднання їх до процесуального права не відповідало б призначенню останнього. Відшкодування шкоди (у тому числі потерпілому у результаті незаконних дій службових осіб органів досудового слідства) - це інститут, у якому найбільш яскраво виражена компенсаційна функція галузей приватного права, до якого належить і цивільне право. Ця функція в цивільному праві фактично визначається самим характером майнових та особистих немайнових відносин, що врегульовані цивільним правом. І навпаки, у них не можна знайти метод владних розпоряджень, що притаманний кримінально-процесуальному праву.

Правоохоронні органи не вправі владними розпорядженнями захищати честь і гідність громадянина і вживати заходів щодо відшкодування заподіяної йому шкоди, якщо він сам не вимагає цього. Інша річ, якщо зазначені органи зобов'язані роз'яснити особі, як того вимагає Кримінально-процесуальний кодекс України, порядок відновлення порушених прав. Щодо відновлення доброго імені реабілітованого і відшкодування йому заподіяних майнових збитків, передбачених згаданим Положенням, то це не властиво кримінально-процесуального методу, а є одним із способів захисту цивільних прав, адже на підставі ст. 17 1ДК України, у випадках, встановлених Конституцією і законом, захист порушених цивільних прав здійснюється і в адміністративному порядку.

Визнаючи цивільно-правовий характер відносин, які досліджуються, законодавець їх урегулював у ст. 1176 ЦК України від 2003 року. Ще одним доказом цивілістичної природи відносин щодо відшкодування шкоди реабілітованому те, що, як і у будь-якому зобов'язанні з заподіяння шкоди, в розглянутому випадку обґрунтуванням відшкодування шкоди є незаконна (протиправна) дія заподіювана. І.С. Ніжинська в даному випадку виділяє два види незаконних дій співробітників правоохоронних органів:

1. Навмисні чи необережні незаконні дії службових осіб органів досудового слідства.

2. Прийняті цими службовими особами незаконні рішення, які обумовлені, незаконними діями посадових осіб інших установ і громадян, причетних до кримінального провадження. [72, с.95].

Службові особи досудового слідства, прокуратури і суду про характер цих дій, їхню незаконність як правило, не знають. Зазначимо, на нашу думку, що саме другий вид незаконних дій працівників правоохоронних органів обумовив у Законі України від 01.12.94 р. норму, відповідно до якої заподіяні реабілітованому громадянину збитки відшкодовуються незалежно від провини згаданих службових осіб. Але це не єдиний, передбачений законом, випадок настання такої відповідальності за заподіяну шкоду незалежно від вини заподіювача. Так, згідно з ч. 5 ст. 1187 ЦК України особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого[119].

Особливістю розглядуваного виду відповідальності є також те, що її бере на себе держава, а не безпосередньо ті органи, службові особи яких заподіяли шкоду. Таке законодавче рішення можна пояснити низкою обставин.

По-перше, при здійсненні дізнання чи досудового слідства держава виступає учасником кримінальних і кримінально-процесуальних відносин . Як правильно пише Р. Визнання держави учасником даних відносин означає, що держава приймає на себе відповідальність за дії кожної посадової особи чи органу . Тому в зобов'язаннях із заподіяння шкоди реабілітованому громадянину зобов'язаною стороною виступає держава безпосередньо.

По-друге, держава має у своєму розпорядженні більші можливості, ніж її орган, при відновленні громадянину його колишнього становища.

По-третє, органи дізнання та досудового слідства ОВС України є бюджетними організаціями, а це означає, що в усіх випадках покладання

відповідальності на згадані органи відшкодування в остаточному підсумку здійснюється за рахунок коштів державного бюджету.

1.3. Держава як суб'єкт відповідальності за незаконне чи необґрунтоване кримінальне переслідування осіб

Необхідно враховувати, що у ст. 56 Конституції України зазначається, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень[1]. Дана норма цілком і повністю стосується і відшкодування шкоди, заподіяної правоохоронними і судовими органами, оскільки вони є органами державної влади; а особи, що проводять дізнання, слідчі, працівники прокуратури, судді є службовими чи посадовими особами, що здійснюють повноваження органу державної влади.

До такого висновку можна дійти звернувшись до теоретичних засад побудови Української держави. Правова система України закріпила принцип здійснення державної влади на основі її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6 Конституції України). Відповідно до Концепції Адміністративної реформи в Україні під виконавчою владою розуміють одну з 3 гілок державної влади, яка до конституційного принципу поділу державної влади розробляє та втілює державну політику щодо забезпечення безумовного виконання законів, сфері управління суспільного життя, а під органами виконавчої влади мають на увазі самостійний вид органів державної влади, які відповідно до конституційного принципу поділу державної влади бачать своїм головним призначенням здійснення однієї гілки державної влади, а саме виконавчої.

Ознака приналежності того чи іншого органу державної виконавчої влади закріплюється у нормативному порядку. Апарат органів виконавчої влади це сукупність структурних підрозділів і посад організаційно поєднаних, функції якої призначені для здійснення консультацій чи обслуговування, а також виконання відповідними органами повноважень закріплених за ними. До особового (персонального) складу апарату органів виконавчої влади відносяться держслужбовці та інші працівники апарату.

До суттєвих повноважень органів виконавчої влади відносяться права і обов'язки (в тому числі обов'язки нести відповідальність за наслідки виконання повноважень, так звані юрисдикційні обов'язки), закріплені за органом виконавчої влади.

Державно-владні повноваження посідають основне місце в переважній частині серед повноважень органу виконавчої влади, а саме повноваження щодо прийняття обов'язкових до виконання рішень і забезпечення їх здійснення особами, яким вони адресовані та для яких приймаються[9, с.32].

Далі варто охарактеризувати ці органи, які можуть бути заподіювачами шкоди, оскільки правила, передбачені ст. 1176 ЦК України, Законом України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" від 1.12.1994 р. та Положенням про його застосування, можуть застосовуватися лише в тому випадку, коли шкода буде заподіяна лише вказаними в них державними органами.

Почнемо з органів досудового слідства. Слідство здійснюють різні органи відповідно до їх основних функцій. На органи досудового слідства покладено вжиття необхідних оперативно-розшукових та інших передбачених КПК заходів, необхідних для попередження, припинення і розслідування злочинів. Органи досудового розслідування наділені правом провадити слідчі дії, що є початковою формою досудового розслідування у кримінальному провадженні.

Оскільки детальна характеристика дізнання та органів досудового розслідування, якій його здійснюють виходить за межі цієї роботи, яка має цивілістичний характер, ми коротко зупинимося лише на характеристиці діяльності поліції, як постійно діючого органу розслідування, на якого покладається найбільший обсяг роботи з розслідування злочинів. Поліція - це єдина система органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України та виконує такі функції: адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах).

Поліція, особливо районна й міська її ланки, максимально наближена до населення. Тому співробітники поліції, як правило, першими виявляють злочини і вживають заходів до їх розкриття. При цьому виникає необхідність провести слідчі дії для виявлення й закріплення слідів злочину, виявлення й затримання осіб, які підозрюються в його вчиненні. Цим і пояснюється те, що саме в поліцію звертаються потерпілі із заявами про скоєний злочин.

Також слід враховувати, що відповідно до ст.215 КПК досудове розслідування скоєних злочинів здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання.

Слідчий уповноважений доручати проведення слідчих(розшукових дій) відповідним оперативним підрозділам. Завдяки проведенню слідчих (розшукових) дій можуть бути одержані предмети й документи, відомості, які мають важливе доказове значення і допомагають розробити слідчі версії, виявити свідків і потерпілих, причетних до вчинення злочину осіб, встановити місця зберігання предметів і документів, важливих для органів слідства і суду. Таким чином, органами досудового слідства може бути заподіяна шкода не лише в результаті здійснення процесуальних дій, а й внаслідок незаконного проведення слідчих (розшукових) дій.

Згідно з КПК України органами досудового слідства є органи, наділені правом проводити досудове слідство у кримінальних провадженнях. Як бачимо, законом органами досудового слідства зазначені не установи, а службові особи. Цим визначається, що провадження досудового слідства - виключна функція слідчих відповідних відомств. Слідчими різних відомств шкода громадянину може бути заподіяна внаслідок незаконного провадження слідчих (процесуальних) дій.

Також заподіювачами шкоди в процесі правоохоронної діяльності можуть бути органи прокуратури, які стоять дещо відокремлено в системі державних органів. Це пояснюється тими функціями, які вони виконують відповідно до Закону України "Про прокуратуру", а саме: підтримання державного обвинувачення у суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Прокурор здійснює функцію обвинувачення шляхом реалізації під час досудового розслідування нагляду за додержанням законів у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням (ч.2 ст.36 КПК), а в суді – підтримання публічного обвинувачення (ст.131-1 Конституції України). [34].

Система органів прокуратури визначається Законом України "Про прокуратуру" і становлять Офіс Генерального прокурора, обласні прокуратури, окружні прокуратури та спеціалізовану антикорупційну прокуратуру[34].

Органами суду є органи, на які покладено здійснення функцій правосуддя. Оскільки органи дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду організаційно є сукупністю посадових і службових осіб, то безпосередніми заподіювачами шкоди будуть ті особи (посадові і службові), внаслідок дій, бездіяльності або рішень яких було завдано шкоди громадянину. Ці особи мають діяти від імені вказаних органів. Однак слід пам'ятати, що особи правоохоронних та судових органів, дії яких безпосередньо завдає шкоди, вчиняють їх не лише від імені вищевказаних органів, але й від імені держави. І саме тому, держава Україна несе відповідальність за завдану ними шкоду. Отже зобов'язаним суб'єктом у таких

відносинах виступатиме держава, оскільки на неї в цілому, а не на її конкретні органи, що стали заподіювачами шкоди, покладається обов'язок її відшкодування. Шкода, заподіяна іншими державними органами, відшкодовується в іншому порядку, передбаченому ст.ст. 1173-1175 ЦК України.

Різними дослідниками в наукових і навчальних джерелах зазначається про наявність від чотирьох принципів [99] до тридцяти дев'яти [91] принципів кримінального процесу. Недотримання окремими авторами загальновизнаних вимог щодо надмірного зменшення чи збільшення їх числа, що визначають систему їх ознак, які характеризують суть і зміст кримінального процесу, його найважливіші риси, предмет і метод правового регулювання, визиває м'яко кажучи подив. Але серед принципів кримінального судочинства, викладених у літературі, немає принципу відповідальності держави перед особою. Між тим, саме його природа обумовлена духом та ідеями правової держави, до розвитку якої ми прагнемо. Саме ця світоглядна ідея закріплена у ст.ст. 3, 52, 62 Конституції України і реалізовує регулюючий вплив на всю кримінально - процесуальну діяльність в державі. По суті, що праву однієї сторони кореспондують обов'язки іншої і навпаки. Передбачена законом відповідальність за їх порушення і є гарантією реалізації даних приписів. Саме такий характер правовідносин і має охоплювати публічно-правову сферу, в тому числі і кримінальне судочинство, де найбільш ймовірне порушення прав особи та громадянина. Ми згодні з думкою багатьох вчених, що відповідальність держави у кримінальному процесі слід розуміти у двох аспектах: позитивному й негативному. Позитивний характер відповідальності полягає в обов'язку уповноважених органів держави дотримуватися вимог законодавства у процесі розслідування й судового розгляду кримінального провадження. Це, в першу чергу, стосується правосвідомості правозасновників, яка, набуває правового характеру, не втрачаючи властивостей моральної категорії, за порушення закону настає негативна відповідальність. Особливо важливо, що

саме в такому разі реалізація відносин відповідальності виконує такі функції: 1) публічно-правову- попередження відчуження невинно потерпілого громадянина від держави, закону, досудового слідства й органів правосуддя; 2) компенсаційну - за рахунок держави відшкодування завданої шкоди громадянину; 3) превентивну - попередження кримінально-процесуальних прогалин, помилок правосуддя.

На сьогоднішній день, судово-слідча практика ще й досі не позбавлена непоодиноких випадків незаконного кримінального переслідування і засудження. За такі неправомірні дії і рішення відповідальність держави у значній більшості випадків залишається відкритою або пов'язана із значними труднощами для особи. Ми вважаємо, що це пов'язано з недостатньою кількістю наукових розробок щодо зазначеної теми і, як наслідок, недосконалість чинного законодавства. Ця проблема відповідальності держави перед громадянином у кримінальному процесі є непростю і недостатньо розробленою. Зовсім мало наукових робіт щодо статусу держави як суб'єкта права, про її взаємовідносини з службовими особами і громадянами, гармонійну єдність публічних і приватних інтересів.

У країнах Західної Європи в XIX - на початку XX століть почали активно формуватися наукові концепції щодо відповідальності держави перед особою у кримінальному судочинстві. Ці концепції слушно обґрунтовувалися з позиції публічного й приватного права. Після довгих дискусій перевагу надали концепції публічно-правового спрямування, що знайшло підтвердження у прийнятті відповідних законів у Данії, Норвегії, Німеччині, Португалії, Франції, Швеції, Швейцарії, а пізніше - у Великобританії та США[39].

Ідеї західноєвропейських вчених про державну компенсацію жертвам судових помилок знайшли своїх прихильників і в Російській імперії. У другій половині XIX століття ці ідеї стали предметом наукового дослідження у працях Фойницького І. Я., Розіна Н. В., Хрульова С. В., Люблінського П. І., Ширяєва В. Н. та інших. Але, на превеликий жаль, російське кримінально-

процесуальне законодавство того часу, через суб'єктивні причини не мало можливості враховувати в повному обсязі прогресивні тези науки юриспруденції, спрямовані на захист осіб - жертв помилок правосуддя.

На превеликий жаль, не набули ці ідеї подальшого розвитку і після революції 1917 року. Законодавством закріплювалася теза, що нібито не держава, а її відповідні органи вступають у правовідносини з особою. У наукових роботах того часу не досліджувалися проблеми відповідальності держави як суб'єкта приватного і публічного права, відшкодування шкоди, завданої особі незаконними діями службових осіб, навпаки, закріплювалося це не як відповідальність держави, а як засоби захисту прав та інтересів осіб. Стверджувалося, що молода народна держава не може ніяким чином порушувати прав і свобод людини. Тому, питання про відповідальність держави перед особою розцінювалася як приниження її авторитету, "завдання шкоди" соціалістичному правопорядку, а дослідження в цьому напрямку визнавалися "неактуальними", "недоцільними і небажаними"[58].

Першим законом в Україні, що визнав відповідальність держави перед громадянином був Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" від 17 квітня 1991 року, а потім і Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства прокуратури і суду" від 1 грудня 1994 року. Конституцією України закріплено цей принцип. Так, в ст. 3 зазначається: "Держава відповідає перед людиною за свою діяльність", а в ст. 56 говориться: "Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень." У ст. 62 Конституції України прямо вказується: "У разі скасування вироку суду як неправосудного, держава відшкодовує матеріальну та моральну шкоду,

завдану безпідставним засудженням"[1]. Отже, Конституцією України закріплений принцип відповідальності держави перед громадянином за правопорушення та помилки, допущені в кримінальному судочинстві. Але реалізація цього принципу у даній сфері державної діяльності має певні особливості, які саме, ми й розглянемо далі в нашому дослідженні.

Носієм публічної влади у кримінальному процесі є держава і як наслідок, це визначає характер правовідносин держава-громадянин. Такі функції виконуються відповідними державними органами і посадовими особами, тому, в ході кримінального провадження, дізнавач, слідчий, прокурор чи суддя фактично виконують волю держави. В той же час, з об'єктивних та суб'єктивних причин, дії службових осіб чи державних органів не завжди збігаються з вимогами законодавства, і це суперечить наказу держави. Саме тому, можна зробити висновок що перед громадянином відповідальність повинні нести не службові особи, а держава, обов'язком якої буде негайно усунути недоліки, що допущені в цій діяльності за будь-яких причин: або прогалин у законодавстві, або неналежного виконання своїх обов'язків слідчими та судовими посадовцями, або кадрові помилки чи недостатній професіоналізм, чи недостатнє матеріальне забезпечення.

Таким чином, відповідальність держави перед своїми громадянами забезпечується через систему двосторонніх зв'язків за схемою - держава відповідає перед особою, а перед державою відповідає службова особа, яка виконує функції держави, за неналежне та недобросовісне їх виконання. В цьому зв'язку відомий російський юрист А. Ф. Коні писав: "Суддя – орган держави. Вона вбачає в ньому засіб правильного виконання завдання охорони закону. Напруга духовних сил судді для відшкодування істини в справі є виконання доручення, котра, покладаючись на спокійну неупередженість його важкої роботи, довіряє йому частку своєї влади" [5].

Це лише підтверджує твердження про те, що держава є відповідальним суб'єктом правовідносин з усунення наслідків неправомірного кримінального переслідування, загально визначене та неоспорюване положення про природу та взаємозв'язок кримінально-правових і кримінально-процесуальних відносин.

У теорії кримінального права зазначається і підтримується теза, що держава і громадянин є суб'єктами кримінально-правових відносин, встановлених вироком суду. Право на кримінально-процесуальну діяльність і покарання надається тільки державним органам. Якщо буде встановлено, що особа або громадянин постраждали від кримінального переслідування безпідставно, то хто, як не держава, зобов'язаний відшкодувати та виправляти такі помилки. Влада в будь-якій країні світу здійснюється та забезпечується конкретними людьми. Держава делегує свої повноваження їм та повинна відповідати за їхні дії. Сама специфіка правовідносин відповідальності між державою і громадянином зводиться до того, що причинний зв'язок між незаконними діями органів кримінального переслідування і відшкодуванням шкоди має нормативний характер, а відповідальним суб'єктом в даному випадку державою, зазначеною нормою права, тому і немає необхідності зазначати службову особу, що завдала шкоди. Вина не вимагає доказування та вже існує з самого моменту винесення рішення судового органу про закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами чи винесення виправдувального вироку. На нашу думку, зовсім недоречні теоретичні розробки щодо вини держави.

Правовідносини щодо відповідальності, які виникають між особою, що вимагає відшкодування шкоди, і державою, не є рівномірними, аналогічними, бо в них поєднані елементи публічно-правових та приватно-правових інтересів. Зміст обох елементів полягає в тому, що завдання шкоди інтересам громадянина означає водночас завдання шкоди і державі. Ознака, яка є характерною підкреслює, що між цими елементами не існує рівності, як в цивільно-

правових відносинах, наприклад. В такому разі, шкода завдана особі органом державної влади, вимогам якого він зобов'язаний виконувати. Але, якщо подивитися на цю ситуацію з іншої сторони, держава в цих правовідносинах повинна дотримуватися норм права, які зобов'язують її вчинити дії по відшкодуванню шкоди. В такому випадку, буде захищений не тільки приватний, але й публічний інтерес, не буде втрачено довіру до влади, а навпаки суттєво буде підтриманий авторитет закону як одного зі самих важливих засобів управління громадянським суспільством.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМ ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ ОСОБИ ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМ АБО НЕОБГРУНТОВАНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПЕРЕСЛІДУВАННЯМ

2.1 Підстави і умови виникнення права невинуватої особи на відшкодування майнової шкоди

Цивільним кодексом України передбачено два способи відшкодування майнової шкоди: відшкодування в натурі (на особу, яка заподіяла шкоду, накладається обов'язок надати річ такого ж роду і якості, усунути за свій рахунок пошкодження та ін.) або повне відшкодування завданих збитків [119].

Потерпілий особисто обирає конкретний спосіб відшкодування. Зокрема, в кодексі зазначено, якщо відшкодовувати шкоду в натурі не можливо або це не буде відповідати інтересам потерпілого, то в такому разі збитки відшкодовують шляхом виплати відповідної грошової компенсації. Розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення речі.

Цивільне законодавство визначило, що саме відноситься до збитків нанесених особі: витрати понесені потерпілим або вартість знищеного чи пошкодженого майна або неотриманні доходи.

Постановою Пленуму Верховного Суду України “Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами по відшкодуванню шкоди” від 27 березня 1992 року, пунктом 6 передбачено, що у разі неможливості відшкодування майнової шкоди в натурі потерпілому, збитки відшкодовуються в повному обсязі відповідно до реальної вартості на час розгляду справи про втрачене майно або робіт, які необхідно виконати, щоб усунути негативні наслідки неправомірних дій

особи, яка завдала шкоду. Захищаючи інтереси потерпілого власника в умовах інфляції, Пленум Верховного Суду України в Постанові “Про судову практику в справах по позовах про захист права приватної власності” від 22 грудня 1995 року підкреслює, що коли виконання рішення суду буде затримано з вини боржника і за цей час ціни на майно зміняться в вищу сторону, то кредитор вправі пред’явити додаткові вимоги про відшкодування збитків з цих підстав.[15]

На практиці найбільш поширений спосіб відшкодування майнової шкоди завданих збитків. В такому випадку до суду спочатку подається позовна заява.

Щоб краще зрозуміти інститут відшкодування шкоди, наведемо декілька реальних прикладів, а саме судові рішення, які розглядаються судами з приводу відшкодування шкоди. (Додаток 1, Dodatok 2, Dodatok 3)

Дуже цікаве питання щодо відшкодування майнової шкоди завданої найманим працівником. Зокрема, одним із спеціальних деліктів є відповідальність за шкоду, завдану працівником юридичній або фізичній особі. ЦК України у ч. 1 ст. 1172 передбачає, що юридична або фізична особа безпосередньо відшкодовує шкоду, завдану працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов’язків). Якщо порівняти цей вид спеціального делікту із загальними умовами деліктної відповідальності, то побачимо, що він наділений певними особливостями. В першу чергу, протиправність діяння полягає в тому, що працівник повинен вчинити не просто протиправне діяння (дію або бездіяльність), а вчинити його за саме таких умов:

- коли між нею та відповідною юридичною чи фізичною особою є трудові службові правовідносини;
- коли матеріальна шкода завдається безпосередньо під час виконання трудових (службових) обов’язків[119].

Між найманим працівником та юридичною чи фізичною особою наявні трудові правовідносини, в такому разі термін виникнення чи припинення цих правовідносин визначений трудовим договором або контрактом, наказом про

зарахуванням на службу, про переведення в дану установу, обранням на виборну посаду, а також наказами керівного органу або за рішенням суду та іншими юридичними актами. За загальним правилом, це означає, що лише за таких умов особа може стати працівником юридичної або фізичної особи. Що ж стосується службових правовідносин, характерних для різного виду державних службовців, то підставою їх виникнення після проведення конкурсних процедур, буде відповідний адміністративний акт у вигляді наказу або указу. При цьому в Цивільному кодексі України зазначається, що протиправне діяння може вчинятися не тільки за умови наявності між особами трудових правовідносин, а й також при виникненні між ними цивільно-правових відносин підряду або ж правовідносин членства у господарських товариствах. Під поняттям “трудових (службових) відносин” законодавець визначив, що особа здійснює обумовлену трудовим договором або заключеним контрактом, іншим локальним чи адміністративним актом роботу, зазвичай, на території юридичної чи фізичної особи в період робочого часу. При цьому працівник (службовець) може здійснювати трудові (службові) відносини як поза межами фізичної чи юридичної особи (наприклад відрядження), так і в неробочий час (понад урочні роботи), і тому ці ознаки ї факультативними.[16]

Головною ознакою є те, що працівник виконує роботу, яка доручена йому або зазначена в контракті відповідно до зазначених розпорядчих актів, незалежно від того, чи має вона одноразовий, тимчасовий або постійний характер.

Зазначимо, що у випадку коли протиправне діяння скоюється не з укладених трудових правовідносин, а з цивільних правовідносин підряду, в такому разі, до уваги береться те, що особа діяла за дорученням замовника. Якщо ж протиправне діяння здійснюється з правовідносин членства у господарських товариствах, то в такому випадку необхідною передумовою є здійснення підприємницької чи іншої діяльності від імені господарського товариства.

Шкода наділена у цьому випадку певними особливостями, а вірніше саме матеріальна шкода, що завдана працівником внаслідок виконання ним трудових обов'язків. Її необхідно обов'язково відмежовувати від шкоди, яку працівник завдав третім особам внаслідок виконання покладених на нього трудових обов'язків. В такому випадку, за матеріальну шкоду заподіяну працівником, не буде підставою застосовувати до нього цивільну деліктну відповідальність. Тут необхідно застосувати норми трудового права, щодо відшкодування нанесеної матеріальної шкоди. Але зазначимо, коли матеріальна шкода завдана протиправними діями робітника третім особам, зобов'язані застосовувати норми ч.1 статті 1172 ЦК України.

Якщо розглядати причинно-наслідковий зв'язок, то у цьому виді деліктних зобов'язань він має складний характер, тобто треба доводити не лише те, що шкода завдана внаслідок протиправного діяння, а й те, що це протиправне діяння було наслідком неналежного виконання чи невиконання працівником або іншою особою покладених на нього трудових або інших обов'язків.[17]

Зазначимо, що головною та найсуттєвішою особливістю саме цього деліктного зобов'язання є те, що відбувається відмежування особи, яка фактично завдала матеріальну шкоду, від особи, яка повинна нести деліктну відповідальність.

За нормами ст.1172 ЦК України безпосереднім заподіювачем матеріальної шкоди є працівник (службовець), підрядник, учасник господарського товариства.

Але відповідальність за шкоду, завдану внаслідок виконання службових обов'язків, законодавець покладає відповідно на юридичну або фізичну особу, при цьому зазначимо, що нормативними актами насамперед зазначено фізичну особу - підприємця наділену правом найму працівників за трудовим договором або заключеним контрактом, з якою він перебуває у офіційних трудових відносинах, замовника за цивільно-правовим договором підряду, господарські товариства, учасником яких вона є.

Як наслідок такої різної диференціації виникає слушне питання: у чому саме полягає вина осіб, на яких покладається особистий тягар юридичної відповідальності за завдану матеріальну шкоду. Вважаємо, що оскільки всі дії працівників, робітників та інших осіб, якщо вони вчиняються задля певних трудових чи інших обов'язків, цілком законно прирівнюються до дій юридичної, фізичної особи та інших зобов'язаних суб'єктів, і в разі нанесення шкоди вони діють від імені та в інтересах вищезазначених роботодавців, замовників та господарських товариств. Саме тому і вина безпосереднього заподіювача шкоди, який перебуває у відповідних відносинах з юридичною, фізичною або іншою уповноваженою особою, яка передбачена відповідачем, має обов'язково визнаватися виною останніх. Наведемо наприклад, коли найманий робітник або працівник діє від імені юридичної особи, безпечно його дії створюють для юридичної особи, яка є роботодавцем, юридичні наслідки, тому що він перебуває з нею у трудових правовідносинах і виконує покладені на нього трудові обов'язки. Тому, в даному випадку означає, що вина працівника за заподіяну шкоду має розглядатись як вина юридичної особи.

Зазначимо, що на превеликий жаль, у наукових працях висловлюються й інші думки.

Так, наприклад, М.М. Агарков вважає, що вина юридичної особи полягає в неуважності у виборі працівника. А інші взагалі не пов'язують вину юридичної особи з виною окремого працівника.[18]

Що ж до іншої сторони даної проблеми, який важливо враховувати при визначенні вини юридичних, фізичних та інших осіб, є те, що їх вина в цьому делікті резюмується, і саме тому тягар доказування відсутності вини щодо завданої шкоди покладається саме на зобов'язаних суб'єктів.

Фізична чи юридична особа відшкодував завдану шкоду працівником або іншою особою, а також інші суб'єкти відповідальності згідно ст. 1172 ЦК України мають право зворотної вимоги (регресу) до заподіювача, з вини якого була завдана

шкода, у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не передбачено законом[119].

Згідно статті 56 Конституції України кожна особа має право за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної шкоди завданої незаконними рішеннями, діями органів, досудового слідства, прокуратури та суду, визначається ЦК України ст.1173-1175 та спеціальним законом. Відповідно до закону України від 1 грудня 1994 р. (в редакції 1996 року) “Про порядок відшкодування шкоди заподіяної незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду” шкода, заподіяна особі, відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини осіб перелічених вище державних органів.

У статті 1 цього закону наводиться перелік незаконних дій, а саме:

- незаконне засудження;
- незаконне притягнення, як обвинуваченого;
- незаконне взяття і тримання під вартою;
- незаконне проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінального провадження обшуку, виїмки;
- незаконне накладення арешту на майно;
- незаконне відсторонення від роботи (посади);
- незаконне застосування адміністративного арешту чи виправних робіт;
- незаконна конфіскація майна чи тимчасова або спецконфіскація;
- незаконне накладення штрафу;
- незаконне проведення слідчих -розшукових заходів. [29].

Право на відшкодування шкоди настає у особи в таких випадках:

- постановлення виправдувального вироку суду;
- закриття кримінального провадження за відсутності події злочину, відсутності у діянні складу злочину або недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину;

- відмова у порушенні кримінального провадження або закриття провадження з цих підстав. [29].

Шкода, заподіяна слідчо-розшуковими заходами до порушення кримінального провадження (тобто гласними чи негласними слідчо-розшуковими заходами, які здійснювались із застосуванням оперативних чи оперативно-технічних способів), відшкодовується за умови, якщо протягом двох місяців після проведення таких заходів не було прийнято рішення про порушення за результатами цих заходів кримінального провадження або таке рішення було скасоване.

Закриття кримінального провадження за так званими нереабілітуючими обставинами-амністією, недосягненням віку, з якого настає кримінальна відповідальність, зміною обставин та інше-не дають права на відшкодування шкоди згідно з цим законом та кримінально-процесуальним кодексом.

Відповідно до статті 3 Закону відшкодуванню підлягають:

- заробіток та інші грошові доходи, які особа втратила внаслідок незаконних дій;
- майно (в тому числі гроші, грошові вклади і проценти за ними, цінні папери та проценти за ними, частка у статутному фонді господарського товариства, учасником, якого був громадянин, та прибуток, який він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності), конфісковане або звернене в дохід держави судом, вилучене органами дізнання чи попереднього слідства, органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт;
- штрафи, стягнуті на виконання вироку суду, судові витрати та інші витрати, сплачені громадянином;
- суми, сплачені громадянином у зв'язку з наданням йому юридичної допомоги;

Відповідно до статті 7 Закону час перебування під вартою, час відбування покарання, а також час, протягом якого особа працювала у зв'язку з незаконним

відстороненням від роботи (посади), зараховується в загальний трудовий стаж, як і стаж роботи за спеціальністю, стаж державної служби, неперервний стаж.

Відповідно до статті 9 Закону місцеві органи влади і самоврядування протягом одного місяця від дня звернення повинні повернути громадянину, який втратив право користування житловим приміщенням у зв'язку з незаконним засудженням, раніше займане ним житлове приміщення, а у разі неможливості повернення, (наприклад, будинок знесено чи переобладнано в нежитловий, після капітального ремонту житлового приміщення, яке займав громадянин, більше не існує чи воно значно зменшилося в розмірі, жилає приміщення у встановленому порядку надано іншій особі та інше) - надають йому поза чергою протягом шести місяців після звернення громадянина в цьому населеному пункті рівнозначне житлове приміщення з урахуванням складу сім'ї і діючих норм жилої площі (від 9 до 13,65 кв. м жилої площі на кожного члена сім'ї).

Вартість втраченого житла відшкодовується з ринкових цін, що діють на момент звернення громадянина про відшкодування шкоди.

Заяву про оскарження постанови про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства чи прокуратури, на вибір громадянина може бути подано до суду за місцем його проживання або місцезнаходженням відповідача. Сторони в цих справах звільняються від судових витрат.

Більш детально питання, пов'язані з відшкодуванням шкоди, роз'яснюють в Положенні про порядок застосування вказаного закону, затвердженому наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України і Міністерства фінансів України 4 квітня 1996 р.[19].

Аналізуючи статті 1173-1175 ЦК України, слід підкреслити, що відповідальність за шкоду, заподіяну фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органів державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при

здійсненні ними своїх повноважень, посадовими або службовими особами цих органів, а також шкода, заподіяна внаслідок прийняття зазначеними органами нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасованим, відшкодовується державою, АРК, або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів та їх посадових чи службових осіб.

Найбільш суттєвою відмінністю цього виду спеціального делікту є суб'єктивний склад заподіювачів шкоди. До них, зокрема, належать:

- органи державної влади, тобто колегіальні та одноособові органи, наділені юридично визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними засобами для здійснення функцій і завдань держави. Йдеться про органи всіх гілок державної влади: законодавчої (Верховна Рада України), судової (Верховний Суд України, Вищий господарський суд України, місцеві та апеляційні суди тощо) та виконавчої (Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації тощо);

- органи влади Автономної Республіки Крим, тобто виборні та інші органи територіальних громад, які наділені повноваженнями вирішувати питання АРК місцевого значення (Верховна Рада АРК тощо);

- органи місцевого самоврядування, тобто виборні та інші органи територіальних громад, що наділені повноваженнями вирішувати питання місцевого значення (сільські, селищні, міські, районні в містах, районні, обласні ради народних депутатів, їх виконавчі комітети та голови тощо);

- посадові та службові особи відповідних органів, тобто керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативно-правовими актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій. Усі інші працівники відповідних органів несуть відповідальність на загальних підставах.

Ці суб'єкти здійснюють покладені на них функції від імені і в інтересах відповідних публічних утворень, тобто держава Україна, АРК чи відповідної

територіальної громади. Саме через це останні будуть нести відповідальність за матеріальну шкоду, завдану неправомірними діями зазначених органів та їх посадових і службових осіб.

Матеріальна шкода, заподіяна фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової чи службової особи, органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів.(ст.1173 ЦК України)

Матеріальна шкода, заподіяна фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи, органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, відшкодовується державою, АРК або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи.

Матеріальна шкода, заподіяна фізичній або юридичній особі внаслідок прийняття органами державної влади, органом влади АРК або органом місцевого самоврядування нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасованим, відшкодовується державою, АРК або органом місцевого самоврядування незалежно від вини службових і посадових осіб цих органів.

Заподіювач шкоди та відповідач за завдану шкоду в цьому деліктному зобов'язанні не зберігається.

Держава Україна, Автономна Республіка Крим та територіальна громада будуть нести відповідальність за шкоду, заподіяну їй органами чи посадовими особами, за рахунок власного майна, у тому числі грошових коштів, які належать їм на праві власності. При цьому слід враховувати, що оскільки розпорядження цим майном відбувається через відповідні фінансові органи держави, АРК та територіальних громад, то саме зазначені фінансові органи будуть відповідачами за позовами, що випливають з цього делікту.

Окрім специфіки суб'єкта, певними особливостями за цим деліктом наділені також загальні умови деліктної відповідальності. Що стосується такої умови як протиправність діяння, то насамперед слід підкреслити, що у цьому делікті варто говорити не стільки про протиправність, скільки про незаконність рішень, дій або бездіяльності відповідних органів. Сутність цього розмежування полягає в тому, що дані органи та їх посадові чи службові особи, на відміну від інших суб'єктів, мають здійснювати свою діяльність не на принципі заборони (дозволено все, що не заборонено законом), а на принципі дозволу (дозволено лише те, що дозволено законом чи іншими підзаконними актами). Тому незаконними будуть не лише рішення, дії чи бездіяльність органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування та їх посадових чи службових осіб, які прямо заборонені в законі, але й ті, що вчинені без відповідних повноважень, з їх перевищенням чи зловживанням.

Слід зазначити, що незаконні дії цих органів чи осіб можуть здійснюватися як у формі активних дій (усні або письмові розпорядження, накази постанови рішення тощо), так і у формі бездіяльності (невиконання тих дій, які вони зобов'язані були виконати на підставі покладених на них обов'язків.

При цьому закон не передбачає переліку незаконних діянь, за які настає відповідальність за даним деліктом. Тому до них можуть належати будь-які рішення, дії та бездіяльність, які обов'язкові для виконання та прийняті (вчинені) органом чи його посадовою (службовою) особою при реалізації компетенції органу чи виконанні посадових чи (службових) обов'язків.

Іншою особливістю того делікту є те, що законодавець до окремого виду протиправного діяння відносить також прийняття органом державної влади, органом влади АРК або органом місцевого самоврядування нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасованим.

При цьому можливість відшкодування шкоди, заподіяної даним різновидом делікту, не залежить ні від органу, що прийняв його, ні від різновиду нормативно-

правового акта. Основними критеріями є те, щоб цей нормативно-правовий акт був визнаний незаконним, тобто таким, що суперечить чинному законодавству, та скасованим, тобто таким, щоб внаслідок незаконності була припинена його дія.

При вирішенні питання про скасування чинності нормативно-правового акта внаслідок його незаконності слід враховувати ієрархію нормативно-правових актів, тобто насамперед нормативно-правові акти не повинні суперечити Конституції України, міжнародно-правовим актам, законам України тощо. Переважна більшість нормативно-правових актів можуть бути визнані незаконними та скасовані судами загальної юрисдикції. Що ж до законів, то визнання їх не конституційними можливе лише Конституційним Судом України.

Певну особливість має причинно - наслідковий 'зв'язок, який у цьому випадку має, як правило складний характер, оскільки часто завдана шкода є наслідком протиправного діяння не лише одного органу чи посадової (службової) особи. Що стосується шкоди, то вона відшкодовується в повному обсязі як та, що завдана майну фізичної та юридичної особи, так і моральна шкода.

Найбільш специфічною у цьому випадку є можливість відшкодування заподіяної шкоди незалежно від вини органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування та інших посадових чи службових осіб. Аналізуючи чинне законодавство, варто дійти висновку, що вина відповідних органів та їх посадових і службових осіб у цьому випадку передбачається. Це вид певної гарантії, яка витікає з того, що дані суб'єкти, які є представниками відповідної публічної влади, мають діяти від імені та в інтересах осіб. Крім цього, законодавець презюмує також і знання цими органами та їх посадовими (службовими) особами чинного законодавства і покладає на них обов'язок безумовного дотримання його приписів.

Після відшкодування завданої майнової шкоди держава Україна, АРК та територіальні громади мають право регресу до винної в цьому завданні шкоди посадової чи службової особи.[21]

Відповідальність за шкоду, заподіяну правоохоронними та судовими органами

Цей вид деліктної відповідальності передбачений ст. 1176 ЦК України. Додаткове регулювання деліктних зобов'язань здійснюється Законом України “Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду”.²⁰ Порівняно із загальними умовами настання деліктної відповідальності цей вид має цілу низку специфічних ознак. Насамперед суб'єктом-заподіювачем шкоди є правоохоронні та судові органи, до яких за ЦК України належать:

- органи дізнання, тобто органи, наділені правом провадити слідчі дії, що є початковою формою досудового розслідування у кримінальних справах. Згідно з чинним законодавством органами дізнання є:

- 1) міліція, податкова міліція (у справах про ухилення від сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), а також у справах про приховування валютної виручки);

- 2) органи безпеки (у справах, віднесених законом до їх відання);

- 3) командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ (у справах про всі злочини, вчинені підлеглими їх військовослужбовцями і військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, а також у справах про злочини, вчинені робітниками і службовцями Збройних Сил України у зв'язку з виконанням службових обов'язків або у розташуванні частини, з'єднання, установи);

- 4) митні органи (у справах про контрабанду);

- 5) начальники виправно-трудових установ, слідчих ізоляторів, лікувально-трудових і виховно-трудових профілакторіїв (у справах про злочини проти встановленого порядку несення служби, вчиненій працівниками цих установ, а також у справах про злочини, вчинені у розташуванні зазначених установ);

6) органи державного пожежного нагляду (у справах про пожежі і порушення протипожежних правил);

7) органи охорони державного кордону (у справах про порушення державного кордону);

8) капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні (ст.101 КПК України);

· органи попереднього (досудового) слідства, тобто органи, наділені правом проводити досудове слідство у кримінальних справах. Згідно з чинним законодавством до них належать:

1) слідчі прокуратури;

2) слідчі органів внутрішніх справ;

3) слідчі податкової міліції;

4) слідчі органів безпеки.(ст.102 КПК України).

- органи прокуратури, тобто органи, на які покладено функції:

- підтримання державного обвинувачення в суді;

- представництво інтересів громадян або держави у суді у випадках, визначених законом;

- нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

- нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Структура органів прокуратури визначається Законом України “Про прокуратуру”[34] і об'єднує в собі Офіс Генерального прокурора, обласні прокуратури, окружні прокуратури, а також Спеціалізована антикорупційна прокуратура;

· органи суду, тобто органи, на які покладено здійснення функцій правосуддя. Згідно з Конституції України система судових органів складається з:

- 1) Конституційного Суду України;
- 2) судів загальної юрисдикції;
- 3) Апеляційний Суд України;
- 4) Верховний Суд.

Окрім цього, діяльність органів суду регламентується законами України “Про Конституційний Суд України”, “Про судоустрій” тощо. Однак суб’єктами за цим видом делікту є переважно суди загальної юрисдикції, що здійснюють правосуддя у кримінальних та адміністративних справах.

Зрозуміло, що від імені цих органів безпосередньо діють їх посадові і службові особи. Проте, як і в попередньому делікті, особа заподіювача шкоди відмежовується від особи, яка несе відповідальність за завдання шкоди. Посадові та службові особи правоохоронних та судових органів, діями яких безпосередньо завдається шкода, вчиняють їх не лише від імені зазначених органів, але й від імені держави. І саме тому відповідальність за завдану ними шкоду несе держава Україна.

Особливості відповідальності за шкоду, завдану правоохоронними та судовими органами

Певною специфікою наділене протиправне діяння, яким може бути завдана шкода у цьому делікті. Дане протиправне діяння, передбачене як умова настання відповідальності, містить у собі виключний перелік протиправних діянь. Зокрема це:

- незаконне засудження;
- незаконне притягнення до кримінальної відповідальності;
- незаконне застосування як запобіжного заходу тримання під вартою;
- незаконне застосування як запобіжного заходу підписки про невиїзд;
- незаконне затримання;
- незаконне накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт.

Якщо шкода завдається фізичним або юридичним особам внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності чи незаконного рішення органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, така шкода відшкодовується на загальних підставах. Так, зокрема на загальних підставах деліктної відповідальності відшкодовується також і шкода, заподіяна у випадках, передбачених у частинах 2,3 ст.1 Закону про відшкодування шкоди правоохоронними та судовими органами (коли шкода заподіюється внаслідок незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна, незаконного накладення штрафу, а також незаконного проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України “Про оперативно-розшукову діяльність”, “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” та іншими актами законодавства), у Законі України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” тощо. Це не стосується випадку, коли суд постановляє незаконне рішення у цивільній справі, за умови встановлення у діях судді (суддів), які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, для яких визначається інший порядок (ч.5 ст. 1176 ЦК України).

Наявність протиправності як характерної ознаки вказаних вище діянь має підтвердитися постановленням судом виправдального вироку, скасуванням незаконного вироку суду, закриттям кримінальної справи органом попереднього (досудового) слідства, а також винесенням відповідного акта про закриття провадження у справі про адміністративне правопорушення.

Тобто для того, щоб визнати дане діяння протиправним, потрібна наявність підстав, які б реабілітували особу, якій завдано майнової шкоди. В іншому випадку, коли дані діяння не підтверджуються реабілітуючими особою обставинами (наприклад, кримінальну справу закрито на підставі закону про амністію або акта помилування), то право на відшкодування завданої шкоди не виникає.

Крім цього, не має права на відшкодування завданої шкоди також і фізична особа, яка у процесі дізнання, попереднього (досудового) слідства або судового розгляду шляхом самообмови перешкоджала з'ясуванню істини і цим сприяла незаконному засудженню, незаконному притягненню до кримінальної відповідальності, незаконному застосуванню як запобіжного заходу тримання під вартою або підпискою про невиїзд, незаконному затриманню, незаконному накладенню адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт (ч.4 ст.1176 ЦК України).

Однак у разі, коли фізична особа вчинила самообмову внаслідок застосованих до неї фізичного чи психічного насилля, погроз, обману чи інших незаконних засобів, які доведені в належному порядку, у такому разі шкода, завдана особі, має відшкодуватися на підставах ст. 1176.

Суттєвою специфікою цього делікту є те, що шкода, завдана фізичним та юридичним особам органами дізнання, попереднього досудового слідства, прокуратури і суду, відшкодовується незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів. При цьому, як уже зазначалося, завдана ними шкода відшкодовується державою України в особі відповідних фінансових органів за рахунок майна, у тому числі грошових коштів, які належать їй на праві власності. При цьому у чинному законодавстві однозначно не вирішене питання про те, яка шкода відшкодовується за даним деліктом. Так, ЦК України визначає, що шкода, завдана даним деліктом, відшкодовується в повному обсязі, тобто як майнова шкода завдана особі, так і моральна.

Водночас ст. 3 Закону України “Про відшкодування шкоди правоохоронними та судовими органами” визначає, що відшкодуванню підлягає:

- заробіток та інші грошові доходи, які фізична особа втратила внаслідок незаконних дій;
- майно (у тому числі гроші, грошові вклади і відсотки від них, частка у статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, та

прибуток, який він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності), майно, конфісковане або звернене в доход держави судом, вилучене органами дізнання чи попереднього слідства, органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт;

- штрафи, стягнені на виконання вироку суду, судові витрати та інші витрати, сплачені громадянином;

- суми, сплачені громадянином у зв'язку з наданням йому юридичної допомоги;

- моральна шкода.[33]

З огляду на те, що законодавець визначає виключний перелік протиправних діянь, за які шкода, завдана фізичній особі правоохоронними та судовими органами, відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини, слід зауважити, що існує в окремих випадках особливий порядок відшкодування. Це відбувається, наприклад, якщо шкода, завдана фізичній або юридичній особі, є наслідком постановлення судом незаконного рішення у цивільній справі. Передбачається, що вона відшкодовується державою у повному обсязі у разі встановлення в діях судді (суддів), які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили (ч.5 ст. 1176 ЦК України).

Порядок відшкодування майнової шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органами дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, встановлюється згідно із Законом про відшкодування шкоди правоохоронними та судовими органами.

При цьому в разі, коли держава відшкодувала шкоду, завдану посадовою, службовою особою органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, вона наділяється правом зворотної вимоги до цієї особи лише у разі встановлення в її діях складу злочину за обвинувальним вироком суду, щодо неї, який набрав законної сили (ч.3 ст. 1191 ЦК України).

2.2 Порядок відшкодування майнової шкоди особі завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням

Необхідність відшкодування моральної шкоди впливає із визнання факту невинності особи у вчиненні злочину, оскільки всі припущення про її винність з цього моменту втрачають підстави. В радянський період вважалося, що честь і гідність не можна компенсувати грошима. Окрім цього, така ідея визнавалася "неприйнятною для соціалістичної правосвідомості, оскільки вона принижує людську гідність" [1, С. 1465-1466; 2, С. 33]. У юридичній літературі того періоду проблема відшкодування моральної шкоди обговорювалася, зокрема, як можливість грошової компенсації. При цьому питання про еквівалентне відшкодування моральної шкоди не виникало. Мета була інша: пом'якшити моральні страждання потерпілому за допомогою грошової компенсації. Так, Б. Лапицький вважав, що гроші не виконують у даному випадку роль еквівалента душевних страждань, а є лише засобом їх полегшення [3, С. 12]. Окремі вчені дотримувалися думки про те, що моральну шкоду немає потреби компенсувати в грошовій формі, а треба вести мову про форми ліквідації немайнових наслідків правопорушення, усунення або "загладжування моральної шкоди" [4, С. 118]. В. Т. Смирнов і А. О. Собчак вважали, що моральна шкода позбавлена економічного змісту, тому не можна говорити про її відшкодування [5, С. 61]. На нашу думку, навряд чи можна знайти еквівалентну заміну моральній шкоді. Моральні страждання в повному обсязі неможливо компенсувати.

Після проголошення України незалежною державою її законодавство передбачило компенсацію моральної шкоди в Законах "Про захист прав споживачів", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про Службу безпеки України", "Про інформацію", "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей", "Про порядок відшкодування шкоди,

завданої громадянині незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" та інших. Суттєві зміни в регулюванні проблем відшкодування моральної шкоди внесені до Цивільного кодексу України Законом від 6 травня 1993 року "Про внесення змін і доповнень до положення законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій".

Норми про відшкодування моральної шкоди було введено у ЦК УРСР (ст. 6, 7, 440-1). Із прийняттям ЦК України цивільно-правове регулювання відшкодування моральної шкоди засновується на таких положеннях: завдання моральної шкоди визнано підставою виникнення цивільних прав та обов'язків (ст. 11); відшкодування моральної шкоди проголошено одним із способів захисту цивільного права (ст. 16, ст. 280); встановлено, що суб'єкт відносин у сфері інформації може вимагати усунення порушень його права та відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої такими правопорушеннями (ст. 200).

Спеціально урегульовано відшкодування моральної шкоди в ст. 23 ЦК України. Згідно зазначеної статті особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом

залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом.

Стаття 1167 ЦК України встановлює, що моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім таких випадків:

1) якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки;

2) якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт;

3) в інших випадках, встановлених законом.

Спосіб відшкодування моральної шкоди залежить від того, наскільки розповсюджені дані про факт провадження кримінальної справи щодо особи, яку визнано невинною. В цьому плані викликають певний інтерес виступи в засобах масової інформації слідчих, прокурорів, які нерідко завдають реабілітантам значної моральної шкоди. До таких публікацій більше довіри, вони сприймаються як безумовні й достовірні. Практика вивчення таких повідомлень свідчить, що в них нерідко не дотримується принцип презумпції

невинності. У зв'язку з цим в літературі пропонувалося не вказувати в публікаціях прізвище та ім'я обвинуваченого, "...оскільки його винність судом ще не встановлена, крім випадків затримання на місці злочину" [8, С. 22]. Т. М. Добровольська вважала за доцільне надати право прокуророві вирішувати питання про опублікування матеріалів попереднього розслідування [8].

Вважаємо, що ефективність таких заходів, хоч вони й переслідують благородну мету, навряд чи буде високою. Тому було б доцільним передбачити у законодавстві пряму заборону посадовим особам, у провадженні яких знаходяться кримінальні справи, давати повідомлення про хід їх розслідування до розгляду судами. Така заборона існувала. Згідно з циркуляром НК РСІ і НКЮ СРСР від 18 (10) січня 1923 року особам, що проводять розслідування, заборонялося давати для опублікування в пресі будь-які дані про факти та події у справах і особливо розголошувати дані про притягнення до дізнання, слідства обвинувачених або осіб, проти яких порушується переслідування, в тому числі і в іншому порядку" [9, С. 23-24]. Однак щодо цієї проблеми існують різні думки. Наприклад, серед працівників правоохоронних органів висловлена думка про можливість спільних виступів у засобах масової інформації правоохоронців і журналістів, а також про узгодження останніми своїх повідомлень з юристами [10, С. 20]. Автори монографії "Гласність судової діяльності з кримінальних справ" вважають, що працівникам правоохоронних органів – міліції та інших органів дізнання, слідчим, прокурорам і суддям – не слід виступати до набрання вироком законної сили в пресі, по радіо й на телебаченні зі статтями і замітками, в яких давалася б оцінка поведінці конкретних осіб, причетних до правопорушення [11].

Ми підтримуємо таку пропозицію, оскільки завчасні повідомлення офіційних посадових осіб правоохоронних органів можуть необґрунтовано

завдати моральної шкоди особам, які будуть визнані невинними або до них будуть винесені виправдувальні вироки.

Виступи в засобах масової інформації до прийняття остаточного рішення щодо інформації не виключають ризику формувати громадську думку недостовірного характеру, що може негативно вплинути на репутацію невинних. Тому не випадково 79% із 200 нами опитаних категорично висловились проти публікацій, оприлюднення через радіо й телебачення матеріалів про злочини до закриття кримінальних справ чи набрання вироками законної сили.

На це звертається увага й у міжнародних документах з прав людини. Так, у коментарі до ст. 4 Кодексу поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку, прийнятого ООН 17 грудня 1979 року, зазначається: "За характером своїх обов'язків посадові особи по підтриманню правопорядку отримують інформацію, яка може стосуватися особистого життя інших осіб і потенційно нашкодити їхнім інтересам і особливо репутації. Слід виявляти велику обережність у поводженні з подібною інформацією, використання якої дозволяється тільки при виконанні службових обов'язків або з метою правосуддя. Будь-яке розголошення такої інформації з іншою метою є неправомірним" [11].

Про обмеження права на свободу думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань йдеться також у ст. 34 Конституції України: "Обмеження цих прав може бути обмежено законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою попередження безпорядків або злочинів, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації і прав інших громадян, для попередження розголошення інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримки авторитету і неупередженості правосуддя".

На нашу думку, було б доцільно дане конституційне положення конкретизувати в окремому законі (чи, скажімо, в новому КПК або Законі "Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні") щодо сфери кримінального судочинства, де встановити заборону повідомлень про результати розслідування чи судового розгляду кримінальних справ до винесення вироку або закриття кримінальної справи у встановленому порядку. Такі норми є в законодавствах зарубіжних країн. Так, ст. 11 Кримінально-процесуального кодексу Франції дані розслідування визнає таємницею і передбачає кримінальну відповідальність за її розголошення.

Законодавство України, навпаки, передбачає можливість таких публікацій. Зокрема, в ч. 2 ст. 11 Закону "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" зазначається: "Якщо відомості про засудження або притягнення громадянина до кримінальної відповідальності, застосування до нього як запобіжного заходу взяття під варту чи накладення на нього адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт були опубліковані в пресі, то на вимогу цього громадянина, а в разі його смерті на вимогу його родичів чи органу дізнання, слідчого прокурора або суду редакції протягом одного місяця роблять повідомлення про рішення, що реабілітує громадянина відповідно до статті 37 Закону України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні". Звертає на себе увагу той факт, що такі спростування можуть друкуватися на вимогу потерпілого, а в разі його смерті - родичів.

Здавалося б, можна дійти висновку, що це є справою приватної особи. Погодитися з цим важко. Реабілітація невинного є також і справою держави. Вона мусить захищати не тільки приватний, але й публічний інтерес. Виходячи із суті й призначення реабілітації, ми вважаємо, що незалежно від волі реабілітанта чи його родичів у випадку його смерті в обов'язковому порядку

необхідне повідомлення про реабілітаційне рішення в органі друкованої інформації, який повідомляв про кримінально-процесуальну репресію невинної особи.

Сьогодні для таких повідомлень не існує сталої форми і змісту, які б відповідали певним вимогам. Ефект реабілітаційних повідомлень, вважаємо, буде більшим тоді, коли в них вказуватимуться не тільки дані про прийняття відповідних рішень, а й причини незаконного кримінального переслідування. Ця новація позитивно впливатиме на дотримання вимог законності в ході кримінально-процесуального провадження. Громадськість повинна знати об'єктивну інформацію, тим більше, що правоохоронні органи, як і весь державний апарат, утримуються за рахунок податків громадян.

Зазначимо, що в органах Міністерства внутрішніх справ і прокуратури у зв'язку з необґрунтованим кримінальним переслідуванням проводяться службові розслідування, за результатами яких робляться висновки про винність чи невинність слідчих. Гласність у цій роботі в першу чергу сприяла б дотриманню законодавства щодо прав громадян України.

На жаль, чинне законодавство, що регулює порядок спростування відомостей про необґрунтоване кримінальне переслідування невинних, досить недосконале. Так, у ч. 2 ст. 11 Закону "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" зазначається, що у відповідному виданні робиться повідомлення про рішення, що реабілітує громадянина на його вимогу, а в разі його смерті – на вимогу родичів чи органу дізнання, слідчого, прокурора або суду протягом одного місяця, якщо відомості про засудження або притягнення громадянина до кримінальної відповідальності, застосування до нього запобіжного заходу – взяття під варту чи накладення на нього адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт – були опубліковані в пресі.

На нашу думку, ці заходи не спростовують остаточно незаконне кримінальне переслідування особи. По-перше, в засобах масової інформації може з'явитися повідомлення про факт порушення кримінальної справи, в якому будуть викладені лише обставини "вчинення злочину" і нічого не буде сказано про взяття під варту, притягнення як обвинуваченого тощо. У зв'язку з цим виникає питання, чи зобов'язана редакція в таких випадках друкувати спростування, оскільки серед процесуальних дій у ч. 2 ст. 11 Закону акт порушення кримінальної справи не зазначається.

Водночас слід зауважити, що в цій нормі наведено далеко не повний перелік слідчих і процесуальних дій, які можуть завдати особі моральної шкоди при їх розголошенні в засобах масової інформації. До них можна віднести обшуки, виїмки, затримання, накладення арешту на майно, пред'явлення обвинувачення тощо. Крім цього, вважаємо неприпустимим вживати в тексті Закону словосполучення "притягнення до кримінальної відповідальності", зміст якого тлумачиться неоднозначно [12, С. 6-8, 67]. Тому необхідно конкретизувати й доповнити ч. 2 ст. 11 Закону "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду". Її, на нашу думку, можна сформулювати в такій редакції: "Якщо відомості про засудження або порушення кримінальної справи, проведення обшуків, виїмок, затримання, взяття під варту, пред'явлення обвинувачення, накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт або проведення інших слідчих чи процесуальних дій були оприлюднені в пресі, по радіо чи на телебаченні, на вимогу органу дізнання, слідчого, прокурора або суду редакції відповідних засобів масової інформації протягом одного місяця роблять повідомлення про прийняття реабілітаційних рішень у кримінальній справі. В повідомленні обов'язково вказується: ким і коли була порушена кримінальна справа; дата пред'явлення обвинувачення, за якою статтею Кримінального кодексу; ким і коли були прийняті

реабілітаційні рішення (виправдувальний вирок, постанова про закриття кримінальної справи); причини, які сприяли прийняттю реабілітаційних рішень; розмір майнової шкоди, що підлягає відшкодуванню, і розмір компенсації за моральну шкоду".

Практика знає чимало способів спростування незаконності кримінального переслідування. Наприклад, в 1988 році прокуратурою Грузинської РСР було рекомендовано всім підлеглим прокурорам увести в практику публічні вибачення працівників правоохоронних органів, з вини яких громадяни незаконно притягалися до кримінальної відповідальності й засуджувалися, перед такими особами за місцем їх постійного проживання і в трудових колективах, де вони працювали [13]. Подібний спосіб відшкодування моральної шкоди сприяє ліквідації невідповідності між негативною громадською думкою про громадянина, що склалася в результаті провадження у кримінальній справі, і справжньою його невинністю.

На нашу думку, припис закону про письмове повідомлення трудового колективу чи громадської організації про прийняття реабілітаційних рішень є формальним і не завжди досягає мети. Для пом'якшення морального стану невинно потерпілого від кримінального переслідування необхідні кваліфіковані роз'яснення фахівців-юристів. Крім цього, очевидно, буде правильним, якщо це робитимуть представники відповідних правоохоронних органів, котрі від імені держави публічно вибачатимуться перед потерпілим за допущене правопорушення та моральні страждання. Крім того, зазначимо, що в ч. 1 ст. 11 Закону остаточно не визначений механізм доведення до громадськості письмового повідомлення правоохоронних органів. Як теоретично, так і практично отримання такого повідомлення не зобов'язує посадових осіб оголошувати його зміст перед трудовим колективом. Вони можуть це зробити, а можуть і не виконати прохання органу дізнання, слідчого, судді чи прокурора, оскільки право зобов'язуючого припису щодо цього немає.

На нашу думку, заслуговує на увагу досвід французького кримінально-процесуального законодавства. Відповідно до КПК Франції ухвала або вирок, за якими засуджений визнається невинним, вивіщується в населеному пункті, де відбулося засудження, за місцем вчинення злочину, за місцем проживання осіб, що клопотали про перегляд справи, і за місцем проживання "жертви судової помилки", якщо незаконно засуджений помер. Вважаємо, що запровадження такого порядку у вітчизняному законодавстві було б додатковою гарантією поновлення доброго імені реабілітованого.

Спростування в засобах масової інформації неправдивих відомостей, які ганьблять честь, гідність та професійну репутацію, значною мірою усувають наслідки завданої шкоди, але це не може бути підставою для відмови в компенсації моральної шкоди в грошовій формі. Ці два способи можуть доповнювати один одного, але не розцінюватися як альтернативні чи такі, котрі заміщають один одного.

У теорії й на практиці існують розбіжності щодо розмірів компенсації моральної шкоди. Наприклад, Е. Е. Мачульська вважає: "...Принцип повної відповідальності повинен стосуватися будь-якого виду шкоди – і майнової, і моральної. Саме з позицій цього принципу доцільно уточнити зміст відповідних статей цивільного законодавства, встановити право на відшкодування моральної шкоди не тільки при винному, але й при випадковому завданні шкоди життю і здоров'ю потерпілого" [14, С. 27]. Тут можна посперечатися. Поновлення немайнових благ має свої особливості. Глибину їх вразливості не можна подати в грошовому еквіваленті (аналіз наукових позицій з цього питання нами подано в роботі: [16, С. 274-277]). Існують заходи, які максимально сприяють створенню умов для поновлення цих прав. Передусім це публічне вибачення і спростування неправдивих даних, що паплюжать особу, шляхом опублікування в засобах масової інформації чи офіційного повідомлення за місцем роботи або проживання.

Передбачається і грошова компенсація потерпілому. Щоправда, вона не може відігравати роль еквіваленту, але якоюсь мірою допоможе реабілітувати добре ім'я.

Разом з тим, особа не може визначити глибину психічних і фізичних страждань в грошовому еквіваленті. По-перше, це неможливо, оскільки відсутні стійкі критерії, а по-друге, вона є зацікавленою стороною. Отже, говорити про конкретні грошові суми недоречно. Мабуть, правильною є думка О. Ерделевського про те, що "...у позивача немає суб'єктивного права вимагати компенсацію в раніше визначеному розмірі. Він може вимагати, щоб суд визначив цей розмір..." [16, С. 39]. Але судова практика вимагає від позивачів називати розмір компенсації за моральну шкоду. Однак це лише суб'єктивна думка потерпілого, яка допомагає суду визначити розмір компенсації. Так, в п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 "Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди" зазначається, що суд має з'ясувати, "...в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі він оцінює пов'язані з ним втрати та з чого при цьому виходить". Перебільшення суб'єктивного фактора в оцінці розміру моральної шкоди є помилковим.

Не можна не враховувати і ті витрати, які необхідні для поновлення уражених прав. Це не тільки витрати, пов'язані з публікаціями, повідомленнями-спростуваннями в засобах масової інформації, але й ті, що необхідні на лікування психічних розладів. Ці обставини закріплені в законодавстві деяких зарубіжних країн. Так, за свідченнями П. Яні, в США встановлений порядок матеріального відшкодування моральної шкоди, котрий у багатьох випадках фактично передбачає відшкодування затрат на реабілітацію, яка включає лікування після завдання шкоди психіці [17, С. 7]. Тому, на нашу думку, при визначенні розміру шкоди взагалі й моральної зокрема, слід враховувати такі обставини:

безпосередньо завдану шкоду в момент правопорушення, наслідки, що виникли після цього, а також витрати на поновлення ураженого блага.

Вносяться пропозиції формалізувати критерії компенсації моральної шкоди й відповідно до кожного виду правопорушення встановити коефіцієнт та розмір компенсації [18, С. 133-134]. На нашу думку, такий підхід певною мірою відображає технократичні засади вирішення проблеми виключно гуманітарного характеру. Очевидно, така ідея заслуговує на існування, але брати її за основу при визначенні розміру компенсації не доцільно, оскільки в даному випадку не враховуються особливості характеру потерпілого, його фізичні і психологічні якості, а також конкретні обставини завдання шкоди. Вважаємо, що М. С. Малеїн слушно пропонує брати до уваги такі критерії для визначення розміру моральної шкоди, "...як громадську оцінку ураженого блага, ступінь вини правопорушника, життєві умови потерпілого (стан здоров'я, вік, службове, сімейне становище), сферу розповсюдження неправдивих даних у масовому виданні чи вузькому колі...)" [19, С. 35].

Не існує остаточного переліку таких критеріїв, вони різні в кожному конкретному випадку. Характерною їх ознакою є те, що вони мають об'єктивно-умовну властивість. Іншими словами, можуть сприйматися і оцінюватися оточуючими.

Грошова компенсація може розцінюватись потерпілим як визнання несправедливості завдання моральної шкоди і викликати у нього позитивні емоції, які певною мірою нівелюють негативні зміни в його психіці. Зрозуміло, що така компенсація має умовний характер, тому законодавству треба відмовитися від встановлення конкретних її розмірів і надати право вирішувати це суду. У зв'язку з цим, на нашу думку, є невиправданою редакція ч. 3 ст. 13 Закону "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду", де зазначається: "Відшкодування моральної шкоди за час перебування під слідством чи судом

провадиться, виходячи з розміру не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожний місяць перебування під слідством чи судом".

Питання про визначення розміру відшкодування встановленої моральної шкоди для суддів є складним, оскільки чітких критеріїв такого визначення правовими нормами не встановлено. В даному випадку законодавець, на нашу думку, розраховує на зважене врахування судами всіх обставин, за яких заподіяна моральна шкода.

Практика судів свідчить про відсутність у деяких випадках оптимального підходу до вирішення цього питання як з боку самих потерпілих, так і судів. Наприклад, в ухвалі судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України, прийнятій за результатами касаційного розгляду скарги громадянина Мельниченка С. І. на постанову судді Рівненського обласного суду від 30 жовтня 1996 року, зазначається, що вироком Рівненського обласного суду від 28 лютого 1996 року Мельниченко С. І. був визнаний невинним у пред'явленому обвинуваченні за ст. 117 ч. 4 і 96 п. "ж" і по суду виправданим. З 20 жовтня 1993 року по 28 лютого 1996 року він перебував під вартою, у зв'язку з чим звернувся із заявою про відшкодування моральної шкоди в розмірі 150 млрд. гривень. Постановою суду йому відшкодовано моральну шкоду в розмірі лише 500 гривень. Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України відмінила цю постанову і вказала, що "...Мельниченко С. І. понад 2 роки 4 місяці незаконно перебував під вартою у зв'язку з обвинуваченням у вчиненні тяжкого злочину (за цей злочин мірою покарання могла бути призначена смертна кара). З урахуванням цих обставин визначення в постанові розміру моральної шкоди в 500 гривень (у заяві Мельниченка С. І. ставилося питання про суму у 3000 разів більшу) не може не викликати сумніву в його правильності" [20].

Наведене свідчить про те, що інколи суди належним чином не з'ясовували, в чому полягали тяжкі наслідки моральної шкоди. Розмір

компенсації не повинен бути занадто малим, щоб не звести нанівець саму ідею, і занадто великим, аби не перебільшити значення відшкодування. При визначенні розміру моральної шкоди треба в першу чергу керуватися моральними чинниками – справедливістю і мудрістю. Очевидно, необхідно враховувати, якими протиправними діями були завдані страждання, посадові особи чи громадяни це здійснили, які були причини таких діянь тощо. Такі чинники поряд з іншими можуть допомогти у визначенні характеру фізичних і психічних страждань.

Зрозуміло, що моральна шкода призводить до негативних змін в житті людини: погіршуються стосунки в сім'ї, з колегами, втрачається можливість продовжити кар'єру, згортається підприємницька діяльність тощо. Наприклад, Ужгородський міський суд, визначаючи розмір моральної шкоди незаконно притягнутому до кримінальної відповідальності М. Ю. Темнову, у своєму рішенні вказав: "Темнов М. Ю. незаконно утримувався під вартою понад 15 місяців, що призвело до порушення його нормальних життєвих зв'язків, погіршення відносин з оточуючими людьми, зниження престижу, ділової кваліфікації та перспективи по службі як офіцера СБУ. Це вимагало від нього додаткових зусиль для організації свого життя після реабілітації, а тому завдані позивачу моральні втрати є значними" [19].

Суди враховують тривалість моральних страждань, а також їх вплив на стан здоров'я не тільки потерпілого, але його рідних і близьких. Так, у цій же справі, мотивуючи своє рішення, суд зазначив: "Враховуючи характер і тривалість моральних страждань позивача, в період знаходження якого під вартою двічі перенесла операційні втручання по стану здоров'я його неповнолітня донька, істотність вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, суд розмір заподіяної Темнову моральної (немайнової) шкоди визначив в сумі 40 тисяч гривень".

Одним із критеріїв, що впливає на розмір моральної шкоди, є, на нашу думку, її спричинення посадовими особами, котрі зобов'язані утримуватися від протиправних дій, тим більше, якщо це робиться в грубій формі з явним порушенням вимог законодавства. Очевидно, що розмір компенсації моральної шкоди у вітчизняному законодавстві фактично визначається за принципом прецеденту.

Автор далекий від думки, що має існувати вичерпний перелік критеріїв для визначення розмірів компенсації. Вони зумовлюються конкретними обставинами. Наприклад, незаконне кримінальне переслідування чи засудження особи може істотно вплинути на подальшу долю особи, змінити його життєві плани. Ось чому Дніпровський районний суд м. Херсона у своєму рішенні про відшкодування моральної шкоди офіцеру СБУ Далешину О. Ю. за незаконне кримінальне переслідування серед інших обставин, що впливають на розмір компенсації, назвав також розлад життєвих планів потерпілого [21.С. 437].

Отже, при відшкодуванні моральної (немайнової) шкоди необхідно враховувати такі критерії: 1) протиправність дій винуватця моральної шкоди та їх характер (ким вони вчинені - посадовими особами чи ні); 2) наявність страждань, завданих приниженням особистих немайнових правових благ (фізичні страждання, особлива чутливість до болю у потерпілого, вид ушкоджень, тривалість лікування і його наслідки, психічні страждання, вразливість психіки людини, подальша робота за фахом, усвідомлення тяжкості свого стану, суб'єктивна оцінка потерпілим свого блага (честі та гідності), турбота про сім'ю, близьких, порушення психіки у вигляді шоку, депресії, невротичних змін, які тягнуть за собою повторні соматичні хвороби тощо); 3) вина того, хто вчинив шкоду, якщо вона є підставою для відповідальності; 4) наявність негативних змін у житті потерпілого; 5) наявність адекватного причинного зв'язку між протиправними діями та їх наслідками у вигляді

страждань, а також тими негативними наслідками, що сталися в житті потерпілого.

2.3 Шляхи вдосконалення захисту прав і законних інтересів невинуватої особи у кримінальному судочинстві України

У правовій державі захищеність особи насамперед визначається конституційним закріпленням особистих (базових) прав людини та забезпеченістю їх здійснення.

У системі основних прав важливе місце посідають особисті (громадянські) права, які спрямовані на забезпечення найважливіших індивідуальних життєвих потреб людини і реалізуються нею переважно самотійно.

Особисті права і свободи людини безпосередньо пов'язані із самою сутністю людини як фізичної особи. Це дуже важливо, оскільки саме цей статус є підґрунтям усіх інших якісних рис людини. Виходячи з цього, кожну конкретну людину, хоча вона може мати багато істотних вад, необхідно розглядати як особистість, повністю чи неповністю сформовану.

До особистих прав людини належать: невід'ємне право на життя; на повагу до її гідності; на свободу та особисту недоторканність; на недоторканність житла; на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на невтручання в особисте і сімейне життя; на свободу пересування і вільний вибір місця проживання; на свободу думки і слова; на свободу світогляду і віросповідання.

Невід'ємне право кожної людини на життя є загальновизнаним суб'єктивним правом, закріпленим в усіх міжнародних правових актах. Закріплення цього права в Конституції України (ст. 27) - це матеріалізація однієї з гуманістичних засад нашого суспільства. Адже людина є найбільшою соціальною цінністю. Тому всебічна охорона її життя - один з основних обов'язків держави. Практично це

означає, що держава повинна вживати ефективних заходів щодо боротьби зі злочинністю, максимально сприяти розвиткові медичної допомоги, забезпечувати послідовне поліпшення умов життя людей, особливо неповнолітніх, інвалідів, осіб похилого віку.

У ст. 27 Конституції України зазначено, що "ніхто не може бути свавільно позбавлений життя", тобто Конституція не виключає можливості смертної кари за вироком суду. Однак ця міра покарання в Україні скасована.

Водночас Конституція надає кожній людині право захищати себе та інших людей від протиправних дій і посягань з боку будь-кого.

Право людини на повагу до її гідності (ст. 28 Конституції) має універсальний характер у тому розумінні, що воно діє й до народження дитини, й після смерті людини. Забезпечення права поваги до гідності людини є обов'язком держави. Справи, що виникають з цього приводу, як правило, вирішуються у судовому порядку. Суд повинен зобов'язати порушників спростувати відомості, що принижують гідність людини, компенсувати цим вчинену моральну шкоду. Надійне гарантування правового захисту поваги до гідності як одного з нематеріальних благ є важливою ознакою справді демократичного, правового характеру держави, високої моральності суспільства. Держава повинна створювати для людини такі умови життя, які б не принижували її гідність.

Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29) посадові особи та інші суб'єкти можуть переступити лише у випадках, прямо передбачених законом (затримання особи, яка вчинила злочин, здійснення примусового лікування за визначених законом обставин тощо). Конституція України значно демократизувала сам процес застосування заходів, що обмежують свободу людини, її особисту недоторканність. Передбачається, що лише суд своїм умотивованим рішенням і тільки на підставі чинного законодавства може дати дозвіл на арешт людини і тримання її під вартою.

У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи припинити його уповноважені на те законом органи можуть застосовувати тримання під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом 72 годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту Затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника (ч. 3, 4 ст. 29). Відповідно до ст. 59 Конституції кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно.

Преса може легко налаштувати суспільство на те, що якась особа є злочинцем, ще до того, як буде прийнято рішення суду. Візьмімо, наприклад, справу народного депутата Лозинського. Масовані повідомлення у ЗМІ сформували чіткий імідж убивці колишньому народному депутатові та його колегам з полювання. Тепер, коли суд таки розглядатиме справу, над суддею нависатиме громадська думка - суспільство очікує обвинувального вироку і може бути незадоволеним, якщо вирок буде іншим. Некоректні висловлювання лунають не лише з боку преси, але й із вуст високих посадових осіб. Так, Президент України неодноразово називав Лозинського «злочинцем». За таких обставин важко сказати, чи буде справедливим та неупередженим судовий розгляд. Водночас саме на державу покладається обов'язок забезпечити це право кожному.

Інші випадки, які можна згадати, - арешт Олексія Пукача, обвинуваченого у вбивстві журналіста Георгія Гонгадзе, або розгляд у 1999 році справи серійного вбивці Онопрієнка. Необхідність враховувати в роботі журналіста право на справедливий судовий розгляд та на презумпцію невинуватості, звісно, не означають, що журналістам заборонено повідомляти про перебіг судового процесу

або переповідати факти, пов'язані зі злочином. Однак такі повідомлення мають відповідати деяким правилам.

Засади презумпції невинуватості сформульовано у статті 62 Конституції України: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину... Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь».

У Європейській конвенції з прав людини презумпцію невинуватості зафіксовано у ст. 6.2.: «Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку».

Водночас досі залишається дискусійним питання про те, чи можуть журналісти в принципі порушити презумпцію невинуватості особи. Деякі автори вважають, що презумпцію невинуватості може бути порушено лише представниками держави - суддею, прокурором, міністром тощо, оскільки вона характеризує особливе ставлення держави до підсудного. Традиційно презумпція невинуватості означає, що до особи, вину якої не доведено в суді, не можна ставитися як до злочинця. Це стосується передусім таких правових наслідків, як: 1) будь-які сумніви в суді мають тлумачитися на користь підсудного; 2) без обвинувального вироку суду особу не можна піддавати жодному покаранню; 3) підсудний повинен залишатися на свободі, якщо тільки немає переконливих аргументів для того, щоби тримати його під арештом.

Водночас презумпція невинуватості є частиною ширшого права - права особи на справедливий судовий розгляд. Вважається, що поширення інформації у ЗМІ може підірвати право особи на справедливий суд, оскільки преса може підштовхувати суддів, а особливо суд присяжних чи присяжних засідателів до певного рішення. З іншого боку, преса може налаштувати суспільство на рішення

про винуватість особи, і в такій ситуації виправдувальний вирок суду може серйозно підірвати авторитет і довіру до правосуддя. Саме тому Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № 13 (2003) «Про надання інформації щодо кримінального судочинства через засоби масової інформації» містить окремий принцип №2 «Презумпція невинуватості» такого змісту: «Повага до принципу презумпції невинуватості є невід'ємною частиною права на справедливий суд. Згідно з цим, погляди та інформація стосовно судових процесів, що відбуваються, мають передаватися або розповсюджуватися через засоби масової інформації тоді, коли це не зашкоджує презумпції невинуватості підозрюваного, обвинуваченого або підсудного». З погляду зазначеного сказаного можна зробити декілька висновків. Перший: оскільки презумпція невинуватості є частиною права на справедливий суд, то преса не може порушити презумпцію невинуватості, якщо стосовно особи ще не було порушено кримінальної справи. У цьому випадку йтиметься виключно про те, що поширена інформація може перевірятися на предмет правдивості з погляду приниження честі та гідності. Якщо проти особи вже порушено кримінальну справу, яка перебуває на стадії розслідування чи в суді, журналісти повинні обережніше ставитися до поширення інформації. Найкраще в такій ситуації не публікувати стверджувальні висловлювання, а вкладати слова в уста інших осіб. Безпосередньо захист прав і законних інтересів невинуватої особи у кримінальному судочинстві України, певним чином не врегульовано, незрозумілим є питання для людини, яка не має юридичної освіти, немає достатніх коштів, щоб проконсультуватися з адвокатом щодо захисту своїх прав, а точніше їх поновлення, тому, з огляду на це, треба звернути увагу законодавця на те, щоб зробити доступним для всіх поновлення прав та законних інтересів.

ВИСНОВКИ

Це дослідження є продовженням наукових пошуків цивільно-правового інституту, а також кримінального і кримінально-процесуального відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями службових і посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду України, а також шкоди завданої незаконним або необґрунтованим кримінальним переслідуванням.

Основними науково-теоретичними і практичними результатами цієї роботи у відповідності з поставленою метою і визначеними завданнями є такі положення:

1) встановлено, що цей правовий інститут є порівняно новим для цивілістики, і на законодавчому рівні одержав своє визнання лише на початку 80-х років XX ст. Однак встановлені його глибокі історичні корені;

2) вказаний інститут утворюють конституційні норми, загальні положення про відшкодування шкоди, закріплені зокрема в цивільно-процесуальному кодексу, Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду", Положення про застосування цього закону, а також безумно окремі питання дій правоохоронних органів регулюється Кримінально-процесуальним кодексом і спеціальними законами;

3) причинами виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, заподіяної органами дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду є низка переважно суб'єктивних, але й об'єктивних факторів, які тісно пов'язані зі службовими і посадовими особами відповідних органів. На жаль, нині в більшості випадків основною причиною порушень законодавства, які породжують досліджуване зобов'язання є непрофесіоналізм вказаних співробітників;

4) особливістю даного делікту є те, що завжди суб'єкт, який заподіяв шкоду (заподіювач шкоди), не збігається з суб'єктом, який зобов'язаний відшкодувати шкоду. Заподіювачами шкоди можуть бути лише посадові чи службові особи органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, а відшкодовувати цю

шкоди має держава, тим самим беручи на себе провину за несправедливе притягнення фізичної особи до відповідальності чи інші незаконні дії, що мали місце в процесі розслідування кримінальної справи чи накладення адміністративного стягнення;

5) наведено додаткові аргументи щодо права потерпілого на відшкодування шкоди незалежно від вини службових і посадових осіб, протиправними діями яких її завдано;

6) законом встановлено безспірний порядок відшкодування майнової шкоди і судовий порядок визначення розміру компенсації моральної шкоди, який дещо формалізований. Тому справи про заподіяння шкоди судово-правоохоронними органами в порядку позовного провадження судами не розглядаються, адже судам не підвідомчі;

7) виплати компенсації за шкоду, заподіяну органом дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду здійснюються за постановою відповідного органу (посадової чи службової особи) чи судової ухвали Державним казначейством за рахунок коштів Державного бюджету України.

Також слід звернути увагу на те, що у роботі було надано шляхи вдосконалення захисту прав і законних інтересів невинуватої особи у кримінальному судочинстві України, адже на даний момент це є вкрай важливим питання, адже ми бачимо, що кожен день права та інтереси особи порушуються, тим паче інтереси невинуватої особи, цей феномен став розповсюджений саме на території нашої країни і цьому треба протидіяти зараз.

Окремим питання є відшкодування шкоди, із проведеного наукового дослідження, ми бачимо, що питання відшкодування шкоди з наукової точки зору є досить реальним, а чи це робиться на практиці? Відповідь проста: "рідко". Для того, щоб інститут відшкодування шкоди в нашій країні функціонував у повному обсязі, необхідно:

а) змінити діюче законодавство з приводу регулювання цього питання і чітко визначити, що за невідшкодування шкоди буде наставати кримінальна відповідальність, тому що держава повинна стояти на захисті прав і свобод людини і громадянина;

б) особи, яким державою надано право стояти на чолі захисту прав і свобод людини і громадянина, повинні з моральної точки і з практичної точки зору робити все необхідне для того, щоб поновити їх права і інтереси шляхом відшкодування шкоди;

Отже, можемо зробити остаточний висновок, що тільки як хоча б ці два чинники будуть функціонувати в нашій державі, ми зможемо розраховувати на законне і повне відшкодування шкоди особі, яка завдана незаконним кримінальним переслідуванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96 - ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. (дата звернення: 20.10.2020).
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 21.10.2020).
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 18.12.1984 №51. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 21.11.2020).
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квіт. 2001р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 21.11.2020).
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 21.10.2020).
6. Азімов Ч. Я. Приватне право в системі права. *Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку*: короткі тези доповідей та наук, повідомлень респуб. та науково-практ. конференції. 9-1 і лист. 1995 р. Харків, 1995. С. 152-153
7. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2-х т. Москва: Юрид. лит.,1981. Т.1. 360 с.
8. Алексеев С.С. Теория права. Москва: Бек, 1995. 311 с.
9. Алексеев С.С. Философия права. История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы. Москва : НОРМА, 1999. 329с.
10. Алексеев С.С. Частное право: научно-публицистический очерк. Москва: Статут, 1999. 157 с.
11. Безлепкин Б.Т. Новые гаранты законных интересов реабилитированного. *Советское государство и право*. 1982. № 6. С. 66.
11. Безлепкин Б.Т. Становление правового института возмещения имущественного вреда, причиненного лицу в сфере деятельности судебно-

следственных органов. *Вопросы повышения эффективности правосудия по уголовным делам*. Вып. 8. Калининград, 1980 С. 92-98.

12. Безлепкин Б.Т. Субъекты правоотношений по возмещению имущественного ущерба, причиненного необоснованным уголовным преследованием . *Известия вузов. Правоведение*. 1982. № 6. С. 57-62.

13. Бірюков І.А. Предмет і метод приватного права. *Право України*. 2012. № 3. С. 36.

14. Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Співак В.М. Цивільне право України. Загальна частина. Київ: Юрінком Інтер, 2018. С. 11-13.

15. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. Москва: Госюриздат, 1950. 368 с.

16. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. Москва: Юрид. лит., 1986. 215 с.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ Перун", 2002. 1440 с.

18. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди: нормативні акти, роз'яснення, коментарі: станом на 1 січня 2017 року / Верховний Суд України / уклад. С.Е. Демський . Київ : Юрінком Інтер, 2017. 624 с.

19. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Пер. з англ. Т. Іваненко та О. Павличенка. Львів: Кальварія, 2000, 123 с.

21. Гражданское право Украины: учебник: в 2-х ч / ред. А.А. Пуишна, В.М. Самойленко. Харьков: Основа, 1996. 437 с.

22. Гражданское право: Учебник / ред. Ю.К. Толстой, А.П. Сергеев. Москва: Изд-во ТЕИС, 1996. Ч. 1. 552 с.

23. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1982. 284 с.

24. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: автореф. дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.03 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2001. 18с.

25. Добровольская Т.Н. Возмещение ущерба, причиненного гражданам незаконными действиями должностных лиц органов предварительного следствия, прокуратуры и суда. *Проблемы правового статуса личности в уголовном процессе*. Саратов, 1981. С. 75-81.

26. Донцов С.Е., Глянцев В.В. Возмещение вреда по советскому законодательству. Москва :Юридическая литература, 1990. -271 с.

27. Донцов С.Е., Маринина М.Я. Имущественная ответственность за вред, причиненный личности. Москва: Юридическая литература, 1986. 159 с.

28. За матеріалами V з'їзду суддів України П. *Зеркало недели*. 2002. 26жовт. №41 (416).

29. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. / Док. ООН/ RE8/ 217 АП Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю.К. Качуренко. Київ: Наукова думка, 1996. С. 18-24.

30. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / ред. В.В. Копейчиков. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 320 с.

31. Жиліна Л. С. Прокурорський нагляд за додержанням законів при провадженні слідчих дій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.10. Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків. 1999. 18 с.

32. Про Конституційний суд України: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147- VIII. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/176> (дата звернення 23.10.2020)

33. Про службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XI. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T222900.html (дата звернення 23.10.2020)

34. Про прокуратуру: Закон України: від 28.12.2014 р. № 1697-VII, поточна редакція 03.07.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення 28.10.2020)
35. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення 28.10.2020)
36. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 16. Ст. 93.
37. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення 22.10.2020)
38. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII . Дата оновлення 24.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 22.10.2020)
39. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 р. *Відомості Верховної Ради*. 1993. № 35. Ст. 358.
40. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду»: Закон України від 1.12.1994 р. *Відомості Верховної Ради*. 1995. № I. Ст. 180.
41. Иоффе О.С. Развитие цивилистической мысли в СССР: в 2-х частях. Ленинград: Изд-во Ленинг. ун-та, 1975. 320 с.
42. История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры. Сборник документов, ред А.С. Голунского. Москва: Госюриздат, 1955. 243 с.
43. Казанцев В. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный действиями судьи. *Российская юстиция*. 2012. № 2. С. 11-13.
44. Калетнік І.Г. Зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди службовими особами митних органів, в цивільному законодавстві України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2004. 18с.

45. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 129 с.

46. Кирзнер А.С. О вознаграждении лиц, ошибочно привлеченных к уголовной ответственности и невинно осужденных. *Рабочий суд*. Изд-во Ленингр. губерн. суда. 1925. № 1 и 2. С.49-51

47. Киртаев А.С. К вопросу о возмещении вреда, причиненного незаконным заключением под стражу в порядке меры пресечения. *Российский следователь*. 2013. № 4. С. 24-26.

48. Курило М. П. Нагляд за додержанням прав і законних інтересів засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.10. Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1997. 18 с.

49. Конституція України: наук.-практ. комент. / редкол.: В.Я. Тацій (голова) та ін. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. 376 с.

50. Конах Е.И. Правовое регулирование возмещения ущерба, причиненного гражданам. *Российская юстиция*. 1983. С. 127-134.

51. Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4.11.1950 р. *Голос України*. 2001. (№ 3) . С. 6-8.

52. Карпунцов В. В. Проблемні питання реалізації функцій Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 44. Т. 2. С. 32–33.

53. Корчевна Л.О. Компенсація моральної шкоди, завданої порушенням особистих немайнових прав у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.03 / Ун-т внутр. справ. Харків, 1998. 24 с.

54. Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под. охраной закона. Москва: Юрид. лит., 1983. 160 с.

55. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 28.12.1960 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1961. № 2. Ст. 15. Нечинний.

56. Кудрявцев В.Я. Общая теория квалификации преступлений. Москва. Алекс, 1972. 456 с.

57. Кусиков. А. Реабилитация трудящегося при прекращении уголовного дела. *Еженедельник советской юстиции*. 1926. № 18. С. 554—566.

58. Маковский А. Л. Гражданская ответственность государства за акты власти. *Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика*: сборник памяти С. А. Хохлова / отв. ред. А. Л. Маковский. Москва, 1998. С. 67-112.

59. Малеин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР. Москва : Юрид. лит., 1981. 216 с.

60. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1972. 292 с.

61. Матузов Н.И. Субъективные права граждан СССР. Саратов: Привол. кн. изд., 1966. 190 с.

62. Мелихов В.М., Медведева Т.М. Гражданско-правовые последствия незаконных действий должностных лиц судебно-следственных органов. Проблемы применения правовых норм на предварительном следствии. Волгоград, 1982. С. 81-88.

63. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. / Док. ООН / KE8/ 2200A (XXI) I I Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю.К. Качуренко. Київ: Наук, думка, 1996. С. 36-58.

64. Москадькова Т.И. Возмещение вреда, причиненного незаконным задержанием. *Советское государство и право*. 1986. № 3. С. 59-63.

65. Мотовиловкер Я.О. Об ответственности за вред, причиненный гражданам неправильными служебными действиями следственных органов и суда. *Известия вузов. Правоведение*. 1973. № 2. С. 57-63.

66. Нарижний С. Компенсация морального вреда пострадавшим от судебно-следственных ошибок. *Российская юстиция*. 1997. № 10. С. 40-42.

67. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043. (дата звернення 23.11.2020).

68. Никулин Е. Возмещение материального ущерба, причиненного незаконным привлечением к уголовной ответственности. *Социалистическая законность*. 1982. № 10. С. 42-45.

69. Ніжинська І.С. Актуальні проблеми вдосконалення законодавства України про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями працівників органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду. Матеріали наукової конференції молодих учених: *Проблеми розвитку юридичної науки у новому столітті*. Харків: Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого 25-26 грудня 2012 р. С. 87-89.

70. Ніжинська І.С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання і досудового слідства міліції. *Організаційно-правові питання реформування досудового слідства в Україні* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. -Донецьк: Донецький інститут внутрішніх справ МВС України, 13 грудня 2012 р. С. 162-169.

71. Ніжинська І.С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. Київ, 2003. 16 с.

72. Ніжинська І.С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України: дисертація ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НАВСУ. Київ, 2003, 190 с.

73. Ніжинська І.С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб органів дізнання і досудового слідства під час репресій (порівняльний аналіз). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 40-42

74. Ніжинська І.С. Відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями правоохоронних органів, з Державного бюджету України. *Право України*. 2012. №2 С. 40-43.

75. Ніжинська І.С. Правова природа відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями службових осіб дізнання та досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013 №4. С. 75-79.

76. Ніжинська І.С. Причини виникнення відносин по відшкодуванню громадянину майнової шкоди, заподіяної посадовими особами органів дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 55 - 57.

77. Ніжинська І.С. Про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання та попереднього слідства в міліції. *Юридичний вісник*. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2012. № 4. С. 103-106.

78. Новейший философский словарь / гл. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. - Минск: Скакун, 1999. 877 с.

79. Нор В.Т. Имущественная ответственность за вред, причиненные неправильными действиями должностных лиц судебно-правоохранительных органов. *Известия вузов. Правоведение*. 1973. № 1. С. 38-46.

80. Омельченко Т. В. Захисник на досудовому слідстві: адвокат чи фахівець у галузі права? *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 21, ч. 1. С. 121– 125.

81. Определение Судебной коллегии по гражданским делам Верховного Суда РСФСР по делу Фоменко. *Бюллетень Верховного Суда РСФСР*. 1965. № 5. С. 2 – 23.

82. Определение Судебной коллегии по гражданским делам Верховного Суда РСФСР по делу Бутаева. *Бюллетень Верховного Суда РСФСР*. 1967. № 1. С. 7

83. Охрана прав и интересов личности: гражданско-правовой аспект / под ред. Я.М. Шевченко. Киев: Наук, думка, 1992. 200 с.

84. Талиук В. Моральный (неимущественный) вред. Киев: Право, 1999. 232 с.

85. Паліук В. Т. Правове регулювання відшкодування моральної (немайнової) шкоди: автореф. дис. ... канд. юрид.наук: 12.00.03 / Національна юрид. академія ім. Я. Мудрого. Харків, 2000. 18 с.

86. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 1999. 353 с.

87. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду : Положення про застосування Закону України, затв. Нак. Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Міністерства фінансів України від 4.03.1996 р. *Урядовий кур'єр*. 1995. №13-14. С. 6-8.

88. Постановление Европейского Суда по правам человека от 25.04.1983 г. «Пакелли (PAKELLI) против Федеративной Республики Германии. URL: <http://bestpravo.ru/fed1991/data03/tex14588.htm>. (дата звернення 25.11.2020).

89. Полякова М.Ф. О случаях и пределах ответственности органов дознания, предварительного следствия, прокуратур и суда. *Проблемы государства и права*. Вып. 10. Москва, 1975. С. 205-211.

90. Про виділення коштів на відшкодування за судовими рішеннями збитків, заподіяних громадянам : постанова Каб. Міністрів України . *Офіційний вісник України*. 1999. № 5. Ст. 6.

91. Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 13 сентября 1957 г. "О судебной практике по гражданским трудовым делам/ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924—1970 гг.. - Москва: Госюриздат, 1970. С. 167-175

92. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. Постанови Пленуму Верховного Суду України (січ. 1995 р. - черв. 1996 р.) . *Правовісник*. Додаток до журналу "*Право України*". Київ: Право України. С. 13-19.

93. Прокудина Л. А. Возмещение ущерба, причиненного незаконными действиями правоохранительных органов. Москва: Городец, 1998.

94. Решение по делу Котлет (Cotlet) против Румынии. Бюллетень Европейского Суда по правам человека. Российское издание. N 11/2003. URL: <http://www.ourcourt.ru/practice/feder10/pr10931.htm>. (дата звернення 26.10.2020).

95. Руднев В. Возмещение ущерба при незаконном аресте. *Российская юстиция*. 1997. №12. С.21-27.

96. Савельев В.А. Гражданский кодекс Германии: История, система, институты. Москва : Юристь, 1994. 95 с.

97. Свиридов Б., Пеклушенко О. «Світло» і «тіні» захисту обвинуваченого в кримінальному процесі. Юридична газета №6 (18) 24 березня 2004 року. URL: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/600/>. (дата звернення 23.10.2020).

98. Савицкий В.М. Новый закон о возмещении ущерба невиновным . *Суд и применение закона*. Москва, 1982. С. 3-15.

99. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924— 1973 гг. Москва, 1974. С. 618.

100. Сайт Головного управління юстиції у Київській області. URL:<http://www.kyivobljust.gov.ua/index.php?part=1289&PHPSESSID=bc9a44a3b3ce2e6c9afd0710b1c2b57a>. (дата звернення 15.11.2020).

100. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Пер. з рос. Харків: Консул, 2001. 656 с.
101. Сиесарев В.Л. Объект и результат гражданского правонарушения. Томск: Томский гос. ун-т, 1980. 167 с.
102. Слипченко С.А., Кройтор В.А. Гражданское право: учеб. пособие: в 2-х ч. Харьков: Эспада, 2000. Ч. 2. 248 с.
103. Словник іншомовних слів / уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. Київ: Наук. думка, 2000. 680 с.
104. Свиридов Б., Пеклушенко О. «Світло» і «тіні» захисту обвинуваченого в кримінальному процесі. Юридична газета №6 (18) 24 березня 2004 року. URL: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/600/>. (дата звернення 23.10.2020).
105. Справочник по законодательству для судебно-прокурорских работников. Москва: Госюриздат, 1969. 457 с.
106. Судебный контроль и права человека: материалы рос.- брит. семинара, Москва, 12-13 сент. 1994 г. /под общ. ред. В.М. Савидкого. Москва: Права человека, 1996. 224 с.
107. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Ленинград: ЛГУ, 1959. 85 с.
108. Фоміна К. Безоплатна правова допомога: сподівання та ризики. *Правовий тиждень*: щотижнева інформаційно-правова газета. №26 (204). 29 червня 2010 р. С. 1.
109. Цивільне право України. Загальна частина: посібник / за ред. І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2019. 408 с.
110. Цивільне право України: академічний курс : підручник: у двох томах /за заг. ред. Я.М. Шевченко. Т. 1. Загальна частина. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 520 с.
111. European Court of Human Rights: Judgments and Decisions. Strasbourg, 27 February 1980 (Deweere v. Belgium). Series A. no. 35. (Судебное решение «Девер

против Бельгії" от 27 февраля 1980 г. 35). URL: <http://sim.law.uu.nl/SIM/CaseLaw/hof.nsf/2422ec00f1ace923c1256681002b47f1/a44c4ecc9150fc43c1256640004c2664?OpenDocument>. (дата звернення 24.11.2020).
України. 2003. №11. Ст. 461.

112. Шемшученко Ю.С. Жертви репресій. Київ: Юрінком Інтер, 1993. 264 с.

113. Шимон С.І. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 1998. 17 с.